

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม

เล่มที่สอง: ภาพประกอบ

โครงการ: การศึกษาภาพจิตรกรรมพุทธศาสนาปลายสมัยพุกาม
ณ โบราณสถานกลุ่มมินนานถุ เมืองพุกาม
และความสัมพันธ์กับจิตรกรรมไทยระยะแรก

โดย

ศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ

กรกฎาคม 2553

สัญญาเลขที่ BRG50800018

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม
เล่มที่สอง: ภาพประกอบ

โครงการ: การศึกษาภาพจิตรกรรมพุทธศาสนาปลายสมัยพุกาม
ณ โบราณสถานกลุ่มมินนานถุ เมืองพุกาม
และความสัมพันธ์กับจิตรกรรมไทยระยะแรก

ผู้วิจัย
ศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ
คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและ
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

ภาพหมวดที่ 1: สถาปัตยกรรม

ภาพที่ 1

(a) พระมหาธาตุจួយ-สิกก (Shwe-zigon) โบราณสถานหมายเลข 1 ในกลุ่มโบราณสถานของเมืองพุกาม, สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าจันสิตถาราวในครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 11 และสำเร็จลงในรัชสมัยพระเจ้าจันสิตถาราวในครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 12. พระสถูปองค์นี้ ถือเป็นต้นแบบทางสถาปัตยกรรมสำหรับสถูปในวัฒนธรรมพม่าช่วงเวลาต่อมาด้วย. องค์สถูปประกอบด้วยฐานประทักษิณรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อเก็จซ้อนลดหลั่นกันสามชั้น ฐานรองรับฐานแปดเหลี่ยมย่อเก็จ, ฐานกลม, ระฆังกลมซึ่งมีลวดบัวคาดกลาง, และส่วนยอดทรงกลมพาง (โดยไม่มีบัลลังก์คั่นกลางระหว่างระฆังกับส่วนยอด), โดยลำดับ. สถูปิกะตั้งประจำมุมทั้งสี่ของฐานประทักษิณชั้นบนสุด และที่ท้องไม้ของฐานทุกชั้น นประดับด้วยแผ่นภาพดินเผาเล่าเรื่องนิบาตชาดกจำนวน 547 ชาติ.

(b) เซตตะนา-จี-พญา (Sitana-gyi-hpay) โบราณสถานหมายเลข 987 พระสถูปขนาดใหญ่ทรงลังกาสมพม่า สันนิษฐานอายุการสร้างราวในคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นอย่างช้า. องค์สถูปประกอบด้วยฐานประทักษิณสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนลดหลั่นขึ้นไปสี่ชั้น (สามชั้นบนย่อเก็จ และชั้นล่างสุดรายรอบด้วยรูปช้างหมอบโดยรอบ)รองรับฐานทรงกลมระฆังกลมไม่มีลวดบัวคาดกลาง. เหนือระฆังตั้งบัลลังก์สี่เหลี่ยมมีลวดลายดอกไม้ทรงกลมในช่องสี่เหลี่ยมระดับกลางด้านทั้งสี่ ส่วนยอดของเดิมพังทลายลงทั้งหมด ที่เห็นในปัจจุบันเป็นผลจากการปฏิสังขรณ์ใหม่เมื่อไม่นานมานี้ ฐานช้างล้อมและรูปทรงขององค์เจดีย์เหนือฐานประทักษิณชั้นไป รวมถึงลวดลายกลางด้านของบัลลังก์ เป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมจากศรีลังกา

ภาพที่ 2

- (a) ซากกุฎีสงฆ์ชื่อ เมียะ-ตอง-โอก-จง (Mya-daung-ok-kyau) โบราณสถานหมายเลข 225. ตัวอาคารและภาพจิตรกรรมภายใน มีอายุในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ซึ่งเป็นช่วงเวลาภายหลังจากสมัยพุกามแล้ว
- (b) ภาพจิตรกรรมบนผนังชั้นสองของอาคาร เล่าเรื่องพุทธประวัติและนิบาตชาดก

ภาพที่ 3

- (a) โบราณสถานซากกุฎีสงฆ์หมายเลข 1238 สันนิษฐานอายุราวในคริสต์ศตวรรษที่ 13.
- (b) กลางผนังด้านตะวันออกมีซุ้มซึ่งคงเคยใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ผนังด้านหลังของซุ้มมีภาพจิตรกรรมของเดิมหลงเหลืออยู่เล็กน้อย เขียนรูปต้นพระศรีมหาโพธิ์.

ภาพที่ 4

- (a) ตะมี-เวต-อุมิน (Thami-hwet-umin) โบราณสถานหมายเลข 172 เป็นถ้ำศาสนสถานซึ่งขุดเข้าไปในหน้าผา สันนิษฐานอายุราวในคริสต์ศตวรรษที่ 13.
- (b) ภายในอุโมงค์มีภาพจิตรกรรมฝาผนังรุ่นหลังจากสมัยพุกาม แสดงให้เห็นว่าศาสนสถานถูกใช้งานต่อเนื่อง จนถึงภายหลังจากสมัยพุกาม

ภาพที่ 5

- (a) คูหเจตีย์อานันดา (Ananda-gu-hpay-gyi) โบราณสถานหมายเลข 2171 ด้านตะวันออก
- (b) หลังคาอาคารทำเป็นชั้น น้อยมรอบด้วยทางเดินประตักซิดนแคบๆ สอปซ็อนซึ นไปรอรบยบอดคิขระ; ท้องไม้ของฐานหลังคาแต่ละซึ นประดับด้วยภาพดินเผาเล่าเรื่องนิบาตชาดกจำนวน 547 ชาติ ลำดับเรื่องเวียนขวาจากซึ นล่างซึ นสู่ซึ นบนโดยลำดับ

ภาพที่ 6

แผ่นภาพดินเผารูปเทวดา (a-c) และมาร (d-f) ประดับบนท้องไม้ฐานอาคาร คูหเจดีย์ หมายเลข 2171 ภาพมารอยู่บนซีกอาคารด้านตะวันตก เริ่มจากมุขอาคารด้านใต้ เรียงหันหน้าตามทิศทักษิณาวรรต ต่อเนื่องไปจนสุดมุขอาคารด้านเหนือ สำหรับภาพเทวดาปรากฏบนฐานอาคารซีกตะวันออก หันหน้าสู่ทิศช่องประตูอาคารด้านตะวันออก สมมาตรทั้งสองฟาก ภาพเทวดาช่องสุดท้ายริมช่องประตูมุขอาคารด้านตะวันออกฟากเหนือ (a) แสดงรูปพระพรหมถือฉัตรและพระอินทร์เป่าสังข์วิชัยบุตร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเหตุการณ์ตรัสรู้.

ภาพที่ 7

(a) คูหเจดีย์สุลา-มาณี (Sula-mani-gu-hpay) โบราณสถานหมายเลข 748 สร้างขึ้นในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 12.

(b) ภาพจิตรกรรมสมัยหลังซึ่งคงมีอายุราวในคริสต์ศตวรรษที่ 18 พบบนผนังมุขอาคาร เนื่องจากเป็นศาสนสถานสำคัญจึงได้รับการปฏิสังขรณ์หลายต่อหลายครั้งในช่วงเวลาหลายร้อยปีที่ผ่านมา การปฏิสังขรณ์ในอดีตได้ที่ ร่องรอยของยุคสมัยไว้ เป็นต้นว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังและจารึกคำอุทิศหลายแห่ง.

ภาพที่ 8 ซากอารามสมัยพุกาม

(a) อารามของอนันตสุระสร้างเมื่อปี ค.ศ. 1223 ประกอบด้วยคูหเจดีย์หมายเลข 447 เป็นประธาน พร้อมสิ่งก่อสร้างอื่นๆ รวมอยู่ในเขตกำแพงแก้วชั้นใน

(b) ซากอารามขนาดใหญ่หมายเลข 1112 ในกลุ่มโบราณสถานชื่อ “ตามาณี” (Tamani) โดยเพี้ยนมาจาก “ตามลินท์”; เชื่อกันว่าบริเวณดังกล่าวเคยเป็นที่ตั้งอารามของพระตามลินทมหาเถระ ผู้ติดตามพระฉัพภมหาเถระมาจากศรีลังกา และต่อมาได้แยกนิกายศาสนาเป็นสายของตนเองต่างหาก ตามเรื่องราวที่ปรากฏในจารึกกัลยาณี (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ U Aung Kyaing, สิงหาคม 2552).

ภาพที่ 9

- (a) คูหเจตีย์ งา-เมียต-หนา (Nga-myet-hna) โบราณสถานหมายเลข 730 เป็นอาคารทรงห้าเหลี่ยมสมมาตร ยอดเจตีย์ทรงกลม ภายในอาคารประดิษฐานพระประธานห้าพระองค์รอบแกนก่ออิฐที่รับน้ำ านักส่วนยอดของอาคาร พระประธานหันพระพักตร์สู่มุขทิศด้านต่างๆ สันนิษฐานว่าหมายถึงพระพุทธเจ้าห้าพระองค์แห่งภัททกัปปัจจุบัน
- (b) โบราณสถานหมายเลข 516 สร้างขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นตัวอย่างคูหเจตีย์ทรงสถูปลังกา.

ภาพที่ 10

- (a) คูหเจตีย์ตะยก-ปี (Tayok-pyi) โบราณสถานหมายเลข 539 เป็นอาคารขนาดใหญ่สองชั้น ยอดทรงศิระ อาคารแต่ละชั้น ประกอบด้วยสองส่วนหลัก ได้แก่ โถงหน้าและเรือนธาตุ (ทรงสี่เหลี่ยมมีมุขทิศและซุ้มประตูประจำทั้งสี่ด้าน) เชื่อมถึงกันด้วยมุขกระสัน เนื่องจากเป็นอาคารขนาดใหญ่ กลางเรือนธาตุจึงมีแกนก่ออิฐขนาดใหญ่รับน้ำ านักส่วนยอดของอาคาร พระประธานประจำมุขทิศประดิษฐานอยู่โดยรอบแกนก่ออิฐนี้ ภายในแกนก่ออิฐเป็นห้องบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และมหัศจรรย์พุทธรูป
- (b) โบราณสถานหมายเลข 660 (ซ้าย) และ 659 (ขวา) แสดงรูปแบบที่แตกต่างกันของคูหเจตีย์สมัยพุกาม. คูหเจตีย์ 660 เป็นทรงจตุรมุขยอดเจตีย์กลม อาคารไม่มีโถงหน้า แต่มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก (ด้านหน้า) มีขนาดใหญ่กว่ามุขด้านอื่นๆ ส่วนคูหเจตีย์ 659 ชื่อ วินิโด (Winido) มีเรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส เพิ่มมุขด้วยมุขและซุ้มที่ยกจากผนังทั้งสี่ด้าน ด้านหน้าเรือนธาตุมีโถงซึ่งมีช่องทางเข้าด้านหน้าและด้านข้างทั้งสองด้าน; โถงเชื่อมต่อกับเรือนธาตุผ่านทางมุขกระสัน

ภาพที่ 11

- (a) โบราณสถานหมายเลข 475 เป็นคูหาเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมยอดเจดีย์กลม มีมุขเรือนธาตุ และซุ้มประตูทางเข้าอาคาร ประจำทั้งสี่ด้านผนังเรือนธาตุอย่างสมมาตร
- (b) โบราณสถานหมายเลข 680 เป็นคูหาเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมยอดสถูปทรงกลม มีมุขประจำสี่ด้านทำเป็นห้องลึกเข้าไปในองค์เจดีย์ เพื่อประดิษฐานพระประธาน โดยไม่มีระเบียงทางเดินภายในอาคารเชื่อมระหว่างมุขทิศด้านต่างๆ.

ภาพที่ 12 คูหาเจดีย์สมัยพุทธกาม สร้างขึ้นภายใต้รูปทรงจำลองขอมจิรามหาโพธิ์ ณ พุทธคยา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

- (a) คูหาเจดีย์มหาโพธิ์ (Maha-bodhi-hpaya) โบราณสถานหมายเลข 1670 สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 13; เนื่องจากเป็นพุทธสถานสำคัญ จึงได้รับปฏิสังขรณ์หลายครั้ง ในช่วงเวลาหลายร้อยปีที่ผ่านมา.
- (b) คูหาเจดีย์หมายเลข 99 เมืองสะเล

ภาพที่ 13

- (a) คูหาเจดีย์ตัมบุละ (Thambula) โบราณสถานหมายเลข 482 สร้างเมื่อปี ค.ศ. 1255.
- (b) คูหาเจดีย์พญา-โตง-สุ โบราณสถานหมายเลข 477-478-479, ประกอบด้วยกลุ่มคูหาเจดีย์ลักษณะเดียวกันสามหลัง หันหน้าสู่ทิศเหนือตั้งเรียงบนฐานไพทีจากตะวันออกไปตะวันตก. อาคารแต่ละหลังเชื่อมผ่านถึงกัน ด้วยทางเดินภายในผ่านทางมุขกระสัน คูหาเจดีย์แต่ละองค์มีรูปทรงสี่เหลี่ยมยอดคิขระ ด้านหน้ามีโถงซึ่งเชื่อมกับเรือนธาตุผ่านทางมุขกระสัน กลุ่มอาคารลักษณะเช่นนี้ ปรากฏตัวอย่างในงานสถาปัตยกรรมสมัยพุทธกามเพียงแห่งเดียว ณ ที่นี้.

ภาพที่ 14

- (a) คุณเจดีย์อัจเจอ-เกอณา (Ajja-gona-hpaya) โบราณสถานหมายเลข 588 ที่มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก(ด้านหลัง) ของอาคารซึ่งด้านหน้าถูกบังจนมืดด้วยพนักก่ออิฐด้านหลังพระประธาน ทำเป็นห้องทึบ และไม่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังมาแต่เดิม ขณะที่บนผนังภายในอาคารส่วนที่เหลือเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเต็มทั้งหมด
- (b) คุณเจดีย์หมายเลข 675 ในกลุ่มมินิกานนฤ ส่วนฐานมีรูปช้างหมอบประดับโดยรอบ แสดงความเกี่ยวข้องด้านรูปแบบศิลปกรรมและคติความเชื่อทางศาสนากับศรีลังกา.

ภาพหมวดที่ 2: รอยพระพุทธรูปและดอกบัวบาน

ภาพที่ 15-19 รายละเอียดภาพรอยพระพุทธรูป

ภาพที่ 15

- (a) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหาเจดีย์หมายเลข 1580
- (b) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันตก (อาคารหันหน้าสู่ทิศตะวันตก) คูหาเจดีย์ขนาดเล็ก หมายเลข 473.

ภาพที่ 16

- (a) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันออก คูหาเจดีย์หมายเลข 711
- (b) เพดานมุขด้านตะวันตก (ชั้นล่าง) คูหาเจดีย์หมายเลข 1597

ภาพที่ 17

- (a) เพดานมุขด้านตะวันตก คูหาเจดีย์หมายเลข 290 (อาคารทรงจตุรมุขมีทางเข้าสมมาตรทั้งสี่ด้าน เพดานมุขทุกด้านเคยมีภาพรอยพระพุทธรูป และภายในอาคารมีพระประธานสี่พระองค์ หันพระพักตร์สู่มุขทิศด้านต่างๆ)
- (b) เพดานโถงหน้า คูหาเจดีย์หมายเลข 539

ภาพที่ 18 เพดานมุขเรือนธาตุทั้งสี่ด้าน คูหาเจดีย์หมายเลข 475 ซึ่งมีรูปทรงสมมาตร ภายในประดิษฐานพระประธานสี่พระองค์หันพระปฤษฎางค์เข้าหากัน หันพระพักตร์สู่มุขทิศด้านต่างๆ

- (a) เพดานมุขเรือนธาตุด้านตะวันออก
- (b) เพดานมุขเรือนธาตุด้านใต้
- (c) พระประธานสี่พระองค์ในเรือนธาตุ
- (d) เพดานมุขเรือนธาตุด้านตะวันตก
- (e) เพดานมุขเรือนธาตุด้านเหนือ

ภาพที่ 19

(a) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหเจดีย์ขนาดเล็ก

หมายเลข 1209

(b) รอยพระพุทธรูปแบบอนุราชปุระ ประดิษฐานบนลานรอบพระมหาสถูปรัตนวงลิ
เมืองอนุราชปุระ ศรีลังกา

ภาพที่ 20-22 ภาพรอยพระพุทธรูปคู่มือรอยด้วยแถวรูปพระปัจเจกพุทธเจ้า

ภาพที่ 20

(a) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 600.

(b) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหเจดีย์หมายเลข 1051.

ภาพที่ 21

(a) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันออกเฉียงใต้ คูหเจดีย์ทรงห้าเหลี่ยมสมมาตรหมายเลข
1504. ภาพรอยพระพุทธรูปที่เคยปรากฏบนเพดานมุขทางเข้าทุกด้านทั้งห้ามุมของ
โบราณสถานแห่งนี้ ซึ่งอาจหมายถึงการเสด็จอุบัติของพระพุทธรูปห้าพระองค์ในภัท
กัปป์.

(b) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหเจดีย์หมายเลข 1504.

ภาพที่ 22

(a) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหเจดีย์หมายเลข 1148.

(b) เพดานมุขทางเข้าด้านเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 1148 แถวภาพพระปัจเจกพุทธเจ้า
ที่ล้อมรอบภาพรอยพระพุทธรูป

ภาพที่ 23-24 รอยพระพุทธรูปคู่มือรอบด้วยแถวรูปพระปัจเจกพุทธเจ้า ปรากฏ
อยู่เคียงกับภาพหน้าตัดตามระนาบราบของจักรวาล บนเพดานโถงหรือมุขทางเข้าของ
คูหเจดีย์ ภาพจักรวาลอยู่ด้านนอกใกล้ช่องทางเข้า ส่วนภาพรอยพระพุทธรูปอยู่
ด้านใกล้ห้องเรือนธาตุ

ภาพที่ 23 เพดานโถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 659.

ภาพที่ 24

(a) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 2149

(b) เพดานมุขทางเข้าด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 141.

ภาพที่ 25-28 สัญลักษณ์ดอกบัวบานบนเพดานเรือนธาตุ

ภาพที่ 25

(a) เพดานระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก เหนือบริเวณประดิษฐานพระประธาน คูหเจดีย์หมายเลข 653

(b) เพดานห้องบูชา นบน เหนือบริเวณที่ประดิษฐานพระประธาน คูหเจดีย์หมายเลข 1512.

ภาพที่ 26 ดอกบัวบานกลางเพดานห้องเรือนธาตุ

(a) คูหเจดีย์หมายเลข 588

(b) คูหเจดีย์หมายเลข 600

(c) คูหเจดีย์หมายเลข 572

ภาพที่ 27 ดอกบัวบานกลางเพดานห้องเรือนธาตุ

(a) คูหเจดีย์หมายเลข 568

(b) คูหเจดีย์หมายเลข 151

ภาพที่ 28 ภาพดอกบัวบานกลางเพดานห้องเรือนธาตุ

(a) คูหเจดีย์หมายเลข 1051

(b) คูหเจดีย์หมายเลข 555

ภาพที่ 29-33 อติพุทธานีพระองค์ ล้อมรอบรูปดอกบัวบาน กลางเพดานเรือนธาตุ

ภาพที่ 29

(a) คูหเจดีย์หมายเลข 673

(b) คูหเจดีย์หมายเลข 664

ภาพที่ 30

- (a) คูหเจดีย์หมายเลข 141
- (b) คูหเจดีย์หมายเลข 1422

ภาพที่ 31

- (a) เพดานเรือนธาตุซีกตะวันตก คูหเจดีย์หมายเลข 572 รูปพระสถูปปรากฏบนเพดานเบื้องหลังพระประธาน น่าจะหมายถึงพระพุทธเจ้าโคตมะ ส่วนภาพบนซีกเพดานด้านอื่นๆ ของเรือนธาตุ เขียนเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับในปราสาท. สัญลักษณ์รูปพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ แทนความหมายถึงพระพุทธเจ้าที่เสด็จปรินิพพานไปแล้ว พบตัวอย่างในบริบทอื่นด้วย เช่นมักปรากฏเป็นฉากเบื้องหลังภาพเหตุการณ์ปรินิพพานของพระพุทธเจ้าโคตมะ ในภาพจิตรกรรมฝาผนัง และแผ่นภาพจำหลักศิลาสมัยพุทธกาล
- (b) เพดานเรือนธาตุซีกเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 572

ภาพที่ 32

- (a) เพดานเรือนธาตุซีกเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 94 เมืองสระเล
- (b) เพดานเรือนธาตุซีกเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 664

ภาพที่ 33

- (a) เพดานครรภคูลา คูหเจดีย์ทรงสถูปลังกาหมายเลข 675
- (b) เพดานเรือนธาตุซีกตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 652

ภาพหมวดที่ 3: กายภาพของจักรวาล

ภาพที่ 34-40 กายภาพของจักรวาล

ภาพที่ 34 หน้าตัดตามระนาบราบของจักรวาล

(a) ผนังด้านตะวันออก ชุ่มประตูปบนผนังด้านเหนือของโถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 588

ภาพแสดงส่วนหนึ่งของอนันตจักรวาล แลเห็นสัตว์นรกในโลกกันตนรก ระหว่างชอกจักรวาลที่มาเรียงต่อกัน

(b) ผนังเสาในโถงด้านเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 2171 แสดงภาพหน้าตัดตามระนาบราบของจักรวาล. เนื่องจากโบราณสถานที่ภาพจิตรกรรมปรากฏอยู่ เป็นศาสนสถานสำคัญของเมืองพุกาม ตัวอาคารจึงได้รับการปฏิสังขรณ์หลายครั้งในรอบเกือบพันปีที่ผ่านมา มีการทาสี ำปูนขาวทับภาพจิตรกรรมของเดิม เพิ่งมีการค้นพบใหม่เมื่อได้ลอกชั้นปูนขาวออกบางส่วนเมื่อไม่นานมานี้

ภาพที่ 35 ผนังด้านใต้ของโถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 845 (a), แสดงภาพ: หน้าตัดตามระนาบราบของจักรวาล บนซีกผนังด้านตะวันออก (b) และ สระอโนดาต บนซีกผนังด้านตะวันตก (c).

ภาพที่ 36 คูหเจดีย์หมายเลข 101 เมืองสะเล แสดงภาพองค์ประกอบทางกายภาพของจักรวาลบนผนังเรือนธาตุด้านตรงข้ามกัน (a) หน้าตัดระนาบราบของจักรวาล ผนังเรือนธาตุด้านใต้ซีกตะวันออก และ (b) สระอโนดาต ผนังเรือนธาตุด้านเหนือซีกตะวันออก.

ภาพที่ 37 มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก (ทางเข้า) คูหเจดีย์หมายเลข 475: (a) ภาพหน้าตัดระนาบตั้งของจักรวาล บนผนังด้านใต้ และ (b) ภาพสระอโนดาตซึ่งเป็นต้นกำเนิดปัญจมหานทีบนผนังด้านเหนือ.

ภาพที่ 38

(a) สระอินดาต บนผนังตะวันตก ชุ่มประตูปบนผนังด้านใต้ของโถงหน้า คูหเจดีย์
หมายเลข 588.

(b) สระจัตทันต์ (?) บนผนังตะวันตก ชุ่มประตูปบนผนังด้านใต้ของโถงหน้าคูหเจดีย์
หมายเลข 664.

ภาพที่ 39-40 ภาพบนเพดานมุขเรือนธาตุทั้งสี่ด้าน ของคูหเจดีย์ขนาดเล็ก

หมายเลข 1536

ภาพที่ 39

(a) รอยพระพุทธรูปหล่อ ล้อมรอบด้วยแถวรูปพระปัจเจกพุทธเจ้า เพดานมุขเรือนธาตุ
ด้านตะวันออก.

(b) สวรรค์ของพระยวสดีมาร สังเกตภาพพลพรรคมารมีที่ตัวเป็นคนและศิวะเป็น
สัตว์ชนิดต่างๆ ทำนองเดียวกับภาพพลมารที่ทำเป็นแผ่นภาพดินเผาประดับโดยรอบ
ฐานคูหเจดีย์หมายเลข 2171 และในภาพจิตรกรรมเรื่องมารผจญสมัยพุทธกาลหลายแห่ง,
เพดานมุขเรือนธาตุด้านใต้.

ภาพที่ 40

(a) สระอินดาต มีทางน้ำ ไหลออกสี่ทิศ เวียนประทักษิณรอบสระอินดาตสามรอบแล้ว
ผ่านไปตามทิศหลักทั้งสี่ลงสู่มหาสมุทร แม่น้ำ ทางทิศใต้ไหลต่อมาและแตกเป็นปัญจ
มหานที ไหลผ่านแดนที่อยู่ของมนุษย์บนชมพูทวีป, เพดานมุขเรือนธาตุด้านตะวันตก.

(b) หน้าตาดระนาบราบของจักรวาล แสดงตำแหน่งเขาพระสุเมรุที่ศูนย์กลาง ล้อมรอบ
ด้วยสัตตบริภัณฑ์ มหาสมุทร มหาทวีปทั้งสี่ และเขากำแพงจักรวาล ออกไปโดยลำดับ
ระหว่างภาพมหาทวีปแสดงรูปพระเจ้าจักรพรรดิ กำลังเสด็จประพาสมหาทวีปต่างๆ
เพดานมุขเรือนธาตุด้านเหนือ.

ภาพที่ 41-46 ภาพจักรวาลที่เป็นส่วนหนึ่งของเรื่องเล่าพุทธประวัติ

ภาพที่ 41

- (a) พระพุทธเจ้าแสดงธรรมบนยอดเขาพระเมรุ แวดล้อมด้วยสัตตบริภัณฑ์ คร่อมช่องประตูทางเข้าอาคาร บนผนังตะวันออกของโถงหน้า คูหาเจดีย์หมายเลข 588.
- (b) พระพุทธเจ้าเทศนาโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บนยอดเขาพระสุเมรุ บนผนังด้านเหนือ मुखเรือนธาตุด้านตะวันออก(ทางเข้าหลัก) คูหาเจดีย์หมายเลข 711.

ภาพที่ 42

- (a) พระพุทธเจ้าแสดงธรรมบนยอดเขาพระสุเมรุ บนผนังด้านเหนือ मुखเรือนธาตุด้านตะวันออก (ทางเข้าหลัก) คูหาเจดีย์หมายเลข 1554.
- (b) ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องตอนพระพุทธเจ้าแสดงธรรมบนยอดเขาพระสุเมรุ, เพดานปากใต้ मुखเรือนธาตุด้านตะวันออก (ทางเข้าหลัก) คูหาเจดีย์หมายเลข 645.

ภาพที่ 43

- (a) ภาพเหตุการณ์ตอนเทศนาโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แสดงหน้าตัดระนาบตั้งของจักรวาล และเล่าเหตุการณ์ตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประทับเทศนาพระอภิธรรม ณ ที่นี้ นตลอดถ้วนไตรมาส และเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่เมืองสังกัสสะหลังจากนั้น นสังเกตว่ามีภาพปลาใหญ่พันรอบเชิงเขาพระสุเมรุ ลักษณะเช่นนี้ พบเป็นที่นิยมในงานจิตรกรรมไทย อย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายลงมาด้วย เช่นพบตัวอย่างที่ภาพจักรวาลด้านหลังพระประธานในพระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ และวัดใหญ่อินทาราม จ. ชลบุรี), ผนังด้านตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหาเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 1150.

(b) พระพุทธเจ้าเทศนาโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเสด็จคืนสู่โลกมนุษย์ที่เมืองสังกัสสะหลังจากนั้น ๗ วันด้านใต้ मुखกระสันที่เชื่อมระหว่างโถงหน้ากับเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 539.

ภาพที่ 44

- (a) ภาพจักรวาลเต็มผนังที่มีองค์ประกอบสมมาตรสง่างาม แสดงเหตุการณ์เทศนา ดาวดึงส์ เริ่มตั้งแต่เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จพุทธดำเนินขึ้นสู่ยอดเขาพระสุเมรุ ทางขวามือ เมื่อประทับแสดงธรรมโปรดพระพุทธรูปมารดาบนยอดเขาพระสุเมรุ ตรงกลางภาพ และเมื่อเสด็จกลับคืนสู่โลกมนุษย์ที่เมืองสังกัสสะทางบันไดแก้ว ขนาบด้วยบันไดทองและเงิน มีหมู่ทวยเทพส่งเสด็จ และพระสารีบุตรรองรับเสด็จที่เชิงบันได ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออก (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ) คูหเจดีย์หมายเลข 1580
- (b) ภาพเทศนาดาวดึงส์ภายใต้องค์ประกอบและตำแหน่งในอาคารของภาพ ทำนองเดียวกับ 44a. ผนังครุฑคูหาด้านเหนือ (อาคารหันหน้าสู่ทิศตะวันตก) คูหเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 675.

ภาพที่ 45

- (a) ภาพเทศนาดาวดึงส์ภายใต้องค์ประกอบของภาพทำนองเดียวกับภาพ 44a,b, ผนังตะวันออก मुखเรือนธาตุด้านใต้ คูหเจดีย์หมายเลข 101 เมืองสะเล.
- (b) พระพุทธเจ้าเทศนาบนยอดเขาพระสุเมรุ แสดงภาพหน้าตาดระนาบตั้งที่สมบูรณ์ของจักรวาล ในส่วนที่เป็นแผ่นดินและมหาสมุทร ตั้งแต่เขาพระสุเมรุ สัตตปริภันท์ มหาสมุทร มหาทวีป และเขากำแพงจักรวาล ออกไปโดยลำดับ เขาพระสุเมรุจมอยู่ภายใต้สี่ทันทดรสมุทรครึ่งหนึ่ง โผล่พ้นน้ำ ๑ ครั้งหนึ่งผนังด้านเหนือปากตะวันออก ภายในโถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 845.

ภาพที่ 46

- (a) พระสุบินนิมิตในคืนก่อนตรัสรู้ พระโพธิสัตว์ประทับบรรทมเหนือมหาสมุทร มีภูเขาคิณคาเป็นพระเขนย, ผนังอุคฆฏเรือนธาตุด้านเหนือ คูหาเจดีย์หมายเลข 92 เมืองสะเล.
- (b) พระสุบินนิมิตในคืนก่อนตรัสรู้ พระโพธิสัตว์ประทับบรรทมเหนือมหาสมุทร มีภูเขาคิณคาเป็นพระเขนย, ผนังเรือนธาตุด้านใต้ฟากตะวันออก คูหาเจดีย์หมายเลข 600.

ภาพหมวดที่ 4: นิบาตชาดก

ภาพที่ 47-48 ภาพนิบาตชาดกเต็มผนังโถงหน้าหรือมุขทางเข้าของคูหาเจดีย์

ภาพที่ 47 โถงหน้าคูหาเจดีย์หมายเลข 659

- (a) ผนังด้านใต้
- (b) ผนังด้านเหนือ

ภาพที่ 48 มุขทางเข้าคูหาเจดีย์หมายเลข 148 (อาคารหันหน้าสู่ทิศตะวันตก)

- (a) ผนังด้านเหนือ
- (b) ผนังด้านใต้

ภาพที่ 49 ภาพนิบาตชาดกบนผนังอุดมุขเรือนธาตุ เบื้องใต้ภาพพุทธประวัติ

คูหาเจดีย์หมายเลข 99 เมืองสระเล

- (a) ผนังอุดมุขเรือนธาตุด้านใต้
- (b) ผนังอุดมุขเรือนธาตุด้านเหนือ

ภาพที่ 50-51 ภาพนิบาตชาดกล้อมรอบภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์ บนผนังเรือนธาตุ

คูหาเจดีย์หมายเลข 1051 (อาคารหันหน้าสู่ทิศเหนือ)

ภาพที่ 50 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออก

- (a) ตำแหน่งภาพนิบาตชาดกและอัฐมมหาปาฏิหาริย์
- (b) ประสูติ
- (c) ยมกปาฏิหาริย์
- (d) เสด็จลงจากดาวดึงส์

ภาพที่ 51 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ตำแหน่งภาพนิบาตชาดกและอัฐสมหาปาฏิหาริย์
- (b) พุทธปรินิพพาน
- (c) โปรดช้างนาฬาคีรี
- (d) แสดงปฐมเทศนา
- (e) ปาฏิหาริย์

ภาพที่ 52 ภาพนิบาตชาดกล้อมรอบภาพเสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถาน บนผนัง
มุขเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 506 (ภาพเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์ บน
ผนังด้านตะวันตก มุขเรือนธาตุด้านใต้)

ภาพที่ 53 ภาพนิบาตชาดก

- (a) ภาพนิบาตชาดกล้อมรอบภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่ง ผนังตะวันตก มุขเรือนธาตุด้านเหนือ
คูหเจดีย์หมายเลข 505
- (b) ภาพเล่าเรื่องมโหสถชาดก ผนังโถงหน้าด้านตะวันออก ฟากเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 447

ภาพที่ 54 ภาพนิบาตชาดก

- (a) ภาพนิบาตชาดกเบ็ ้องใต้ภาพอดีตพุทธ๒8 พระองค์ ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก
ฟากเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 482
- (b) ภาพนิบาตชาดกเบ็ ้องใต้ภาพพุทธประวัติ ผนังด้านเหนือมุขเรือนธาตุด้านตะวันตก คูห
เจดีย์หมายเลข 482

ภาพหมวดที่ 5: อดีต ปัจจุบัน และอนาคตพุทธ

ภาพที่ 55-57: อดีตพุทธจำนวนมากกว่า 28 พระองค์

ภาพที่ 55

(a) ผนังเรือนธาตุด้านใต้ คูหเจดีย์หมายเลข 92 เมืองสะเล.

(b) เพดานโถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 482

ภาพที่ 56

(a) อดีตพุทธจำนวนมาก เขียนไว้บน ผนังภาพอดีตพุทธ 28 พระองค์ ที่แสดงด้วยขนาดภาพใหญ่กว่าตรงแนวบนสุดของผนัง, ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 505.

(b) อดีตพุทธจำนวนมาก เขียนอยู่เหนือภาพอดีตพุทธ 28 พระองค์ ที่แสดงด้วยขนาดภาพใหญ่กว่า ตรงตำแหน่งผนังระดับสายตาผู้ชม ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกปากเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 482.

(c) อดีตพุทธจำนวนมาก เขียนอยู่เหนือภาพอดีตพุทธ 28 พระองค์ ที่แสดงด้วยขนาดภาพใหญ่กว่า ตรงแถวภาพเหนือซุ้มกลางผนังเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 845.

ภาพที่ 57

(a) อดีตพุทธจำนวนมาก เพดานมุขเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 534.

(b) อดีตพุทธจำนวนมาก เพดานระเบียงเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 676.

(c) อดีตพุทธจำนวนมาก เพดานมุขเรือนธาตุด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 539.

ภาพที่ 58 พระพุทธเจ้า 29 พระองค์ มีจารึกบอกพระนามตรงตามคัมภีร์พุทธวงศ์และมรุตถวิลาสินี บนเพดานมุขทางเข้า (ด้านเหนือ) คูหาเจดีย์หมายเลข 1422.

(a) เพดานมุขทางเข้าฟากตะวันออก ภาพอดีตพุทธเรียงตามลำดับจากซ้ายไปขวาลงล่าง ปรากฏภายใต้พระนามดังนี้ (ตันหังกร-ภาพและจารึกชำรุด), เมธังกร, สรณังกร, ทิปังกร, โกณฑัญญะ, มังคละ, สุมณะ, เวหตะ, โสภิตะ, อโนมทัสสี, ปทุมะ, นารทะ, ปทุมตระ, สุเมธะ, สุชาตะ

(b) เพดานมุขทางเข้าฟากตะวันตก แสดงภาพอดีตพุทธตามลำดับพระนาม ต่อเนื่องมาจากผนังเพดานมุขฟากตรงข้าม เรียงลำดับจากซ้ายไปขวาลงล่างดังนี้ สุชาตะ (ซ้ำ กับพระองค์สุดท้ายบนผนังเพดานฟากตรงข้าม), ปิยทัสสี, อัถถทัสสี, อัมมทัสสี, (สิทธิธัตตะ-ภาพและจารึกชำรุด), ติสสะ, มุสสะ, วิปัสสี, สีขี, เวสสภู, กกุสันธะ, โกณฑกมนะ, กัสสปะ, โคตมะ, เมตไตรย์.

ภาพที่ 59-60 อดีตพุทธ 28 พระองค์ เขียนบนผนังมุขเรือนธาตุด้านตะวันออกและตะวันตก ภายในคูหาเจดีย์หมายเลข 477 ภาพไม่มีจารึก แต่สามารถระบุพระนามพระพุทธเจ้าเป็นรายพระองค์ได้ โดยเทียบชนิดพาหนะทรงขณะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมที่เขียนไว้ได้ภาพกับเนื้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์และมรุตถวิลาสินี ซึ่งตรงกันทั้งหมด

ภาพที่ 59

(a) ภาพบนผนังด้านใต้ มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก, พระนามอดีตพุทธเรียงตามลำดับจากซ้ายไปขวา บนลงล่างดังนี้: ตันหังกร, เมธังกร, สรณังกร, ทิปังกร, โกณฑัญญะ, มังคละ, สุมณะ, เวหตะ.

(b) ภาพบนผนังด้านเหนือ มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก, พระนามอดีตพุทธเรียงตามลำดับจากซ้ายไปขวา บนลงล่างดังนี้: โสภิตะ, อโนมทัสสี, ปทุมะ, นารทะ, ปทุมตระ, สุเมธะ, สุชาตะ, ปิยทัสสี.

ภาพที่ 60

- (a) ภาพบนผนังด้านใต้ मुखเรือนธาตุด้านตะวันตก พระนามอดีตพุทธเรียงตามลำดับ จากซ้ายไปขวา บนลงล่างดังนี้: อตถทัสสี, รัมมทัสสี, สิทธัตถะ, ติสสะ, มุสสะ, วิปัสสี (ภาพชำรุดสำหรับสองพระองค์หลัง)
- (b) ภาพบนผนังด้านเหนือ मुखเรือนธาตุด้านตะวันตก พระนามอดีตพุทธเรียงตามลำดับ จากซ้ายไปขวา บนลงล่างดังนี้: สิขี, เวสสภู, กกุสันธะ, โกณาคมนะ, กัสสปะ, โคตมะ.

ภาพที่ 61-65 อดีตพุทธ 28 พระองค์ เขียนบนผนังด้านนอกของระเบียงเรือนธาตุ ระดับ สายตาผู้ชม ภายในคูหาเจดีย์หมายเลข 447. ภาพปรากฏเรียงแถวเดียวตามทิศทักษิณาวรรต โดยลำดับ เป็ ่องได้ภาพอดีตพุทธแต่ละพระองค์ แสดงภาพและจารึกเล่าเรื่องพระประวัติใน รายละเอียด ผนังส่วนล่างสุดเขียนภาพแถวพระสาวกและนิบาตชาดก ภาพชาดกเขียนต่อเนื่อง ไปยังผนัง मुखเรือนธาตุด้านใต้ ตะวันตก และเหนือด้วย โดยปรากฏล้อมรอบภาพชุดสัตตมหาสถานและอัฐมหาสถาน มีจำนวน 550 ชาติ ตามระบบเก่าของพุทฺธาม.

ภาพที่ 61

- (a) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากใต้ แสดงภาพอดีตพุทธ ตัณหังกร, เมธังกร, สรณังกร (เป็ ่องได้ไม่มีภาพเล่าเรื่องพระประวัติ เหมือนอดีตพุทธลำดับถัดๆ ไป หากเขียนภาพแถวพระสาวกนั่งประคองอัญชลีแทน).
- (b) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันออก แสดงภาพอดีตพุทธ ทีปังกร, โกณทัญญะ, มังคละ, สุมณะ.

ภาพที่ 62

- (a) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก แสดงภาพอดีตพุทธ เวตตะ, โสภิตะ, อโนมทัสสี, ปทุมมะ.
- (b) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากใต้ แสดงภาพอดีตพุทธ: นารทะ, ปทุมุตตระ, สุเมธะ.

ภาพที่ 63

- (a) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากเหนือ แสดงภาพอดีตพุทธ สุชาตะ, ปิยทัสสี, อัณฑทัสสี.
- (b) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก แสดงภาพอดีตพุทธ รัชมัทสสี, สิทธัตถะ, ติสสะ, มุสสะ.

ภาพที่ 64

- (a) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันออก แสดงภาพอดีตพุทธ วิปัสสี, สีขี, เวสภู, กกุสันธะ.
- (b) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากเหนือ แสดงภาพอดีตพุทธ โกณาคมนะ, กัสสปะ, โคตมะ.

ภาพที่ 65 ภาพพระประวัติอดีตพุทธเป็นรายพระองค์ คูหเจติย์หมายเลข 447 แต่ละภาพประกอบด้วยเหตุการณ์ 5 เหตุการณ์ได้แก่: พระพุทธบิดา-พระพุทธมารดา ประทับในปราสาท, พระโพธิสัตว์ประทับในปราสาท, พระโพธิสัตว์ทรงพาหนะประจำพระองค์เสด็จออกบรรพชา, พระโพธิสัตว์ทรงตัดพระเมาฬี, พระโพธิสัตว์ประทับบำเพ็ญเพียรภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์

- (a) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก ประวัติพระอโนมทัสสี (พระพุทธเจ้าลำดับที่ 10) ทรงวทองออกบรรพชา.
- (b) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก ประวัติพระปทุมะ (พระพุทธเจ้าลำดับที่ 11) ทรงราชรถออกบรรพชา.
- (c) ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก ประวัติพระรัชมัทสสี (พระพุทธเจ้าลำดับที่ 18) ทรงปราสาทออกบรรพชา.

ภาพที่ 66-70 อดีตพุทธ 28 พระองค์ ภายในคูหเจติย์หมายเลข 482 เขียนบนผนังด้านนอกของระเบียงเรือนธาตุ ระดับสายตาผู้ชม เบื้องใต้ภาพอดีตพุทธจำนวนมากที่เขียนเต็มผนังส่วนบนด้วยขนาดภาพเล็กกว่า. เบื้องใต้ภาพอดีตพุทธแสดงจารึกภาษาบาลีเล่าเรื่องพระประวัติเป็นรายพระองค์. ผนังส่วนล่างสุดเขียนภาพนิบาตชาดกในช่องตารางสี่เหลี่ยม ต่อเนื่อง

ไปยังผนัง मुख เรือนธาตุด้านใต้ ตะวันตก และเหนือ โดยภาพชาดกในผนัง मुख ปรางค์อยู่เป็น องค์ได้ ภาพพระประวัติพระพุทธรูปเจ้าโคตมะ; อดีตพุทธแต่ละพระองค์ทรงแสดงธรรมจักรมูทรา และประทับนั่งวัชราสนะอยู่ภายใต้ต้นไม้มหาโพธิ์ ที่จิตรกรออกแบบแตกต่างกันไป หมายถึงต้นไม้คนละชนิดกัน.

ภาพที่ 66

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากใต้

- (a) พระพุทธรูปเจ้าตันหังกร
- (b) พระพุทธรูปเจ้าเมธังกร
- (c) พระพุทธรูปเจ้าสรณังกร

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันออก

- (d) พระพุทธรูปเจ้าที่ปึงกร
- (e) พระพุทธรูปเจ้าโกณฑัญญะ
- (f) พระพุทธรูปเจ้ามังคละ.

ภาพที่ 67

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันออก (ต่อ)

- (a) พระพุทธรูปเจ้าสุมนะ.

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก

- (b) พระพุทธรูปเจ้าเรวตะ
- (c) พระพุทธรูปเจ้าโสภิตะ
- (d) พระพุทธรูปเจ้าอนิมทัสสี
- (e) พระพุทธรูปเจ้าปทุมมะ.

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากใต้

- (f) พระพุทธรูปเจ้านารทะ.

ภาพที่ 68

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากใต้ (ต่อ)

(a) พระพุทธรูปเจ้าปทุมตระ

(b) พระพุทธรูปเจ้าสุเมธะ

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากเหนือ

(c) พระพุทธรูปเจ้าสุชาตะ

(d) พระพุทธรูปเจ้าปิยทัสสี

(e) พระพุทธรูปเจ้าอัทธทัสสี

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก

(f) พระพุทธรูปเจ้าธัมมทัสสี

ภาพที่ 69

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก (ต่อ)

(a) พระพุทธรูปเจ้าสิทธิัทธะ

(b) พระพุทธรูปเจ้าติสสะ

(c) พระพุทธรูปเจ้ามุสสะ

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันออก

(d) พระพุทธรูปเจ้าวิปัสสี

(e) พระพุทธรูปเจ้าสิขี

(f) พระพุทธรูปเจ้าเวสสภู

ภาพที่ 70

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันออก (ต่อ)

(a) พระพุทธรูปเจ้ากุกสันธะ

ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากเหนือ

(b) พระพุทธรูปเจ้าโกณาคมนะ

(c) พระพุทธรูปเจ้ากัสสปะ

(d) พระพุทธรูปเจ้าโคตมะ

ภาพที่ 71-79 อติตพุทธ 24 พระองค์ เขียนบนผนังด้านนอกของระเบียงเรือนธาตุ คูหาเจดีย์หมายเลข 539, เริ่มต้นที่พระพุทธรูปที่ปักกรบนผนังด้านตะวันออก (ด้านหน้า) ฟากใต้ของช่องประตูกลาง เวียนทักษิณาวรรตไปโดยลำดับ จนจบที่พระพุทธรูปเจ้ากัสสปะบนผนังด้านตะวันออก ฟากเหนือของช่องประตูกลาง. ภาพอติตพุทธมีขนาดใหญ่เต็มผนัง แต่ละพระองค์ทรงครองจีวรเฉียง ประทับนั่งวัชรसनะอยู่ใต้ต้นมหาโพธิ์ ที่แตกต่างกันออกไป พระหัตถ์แสดงธรรมจักรมูทรา ยกเว้นอติตพุทธที่ปักกรพระองค์แรก ประทับยืนอยู่เบื้องหน้าสุเมธดาบสผู้ทอดตัวเหนือเปือกตมเพื่อถวายเป็นทางพุทธดำเนิน. ภาพประกอบในแต่ละรูปแสดงพระโพธิสัตว์ผู้ได้รับประทานพุทธพยากรณ์อยู่ด้านข้าง และภาพภรณียกิจของพระโพธิสัตว์นั้นอยู่เบื้องใต้ภาพอติตพุทธ พื้นที่ว่างโดยรอบภาพอติตพุทธเขียนภาพบุคคลส่วนใหญ่เป็นพระสาวกนั่งประคองอัญชลี ภาพบุคคลประกอบเรื่องมีขนาดลดหลั่นกันลงไปตามความสำคัญ ภาพอติตพุทธมีขนาดใหญ่ที่สุด รองลงมาคือภาพพระโพธิสัตว์ผู้ได้รับประทานพุทธพยากรณ์ ส่วนบุคคลประกอบเรื่องอื่นๆ แสดงด้วยขนาดภาพเล็กที่สุด ตอนล่างสุดของภาพมีจารึกเล่าเรื่องซึ่งลบเลือนไปแล้วเป็นส่วนใหญ่.

ภาพที่ 71

- (a) พระพุทธเจ้าที่ปังกร สุเมธดาบสได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ จักรพรรดิ วิชาตีได้รับประทานพุทธพยากรณ์ เป็ องค์ล่าง
อดีตพุทธปรากฏภาพรัตนะเจ็ดประการ อันเป็นเครื่องหมายของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ได้
รับประทานพุทธพยากรณ์.
- (c) พระพุทธเจ้ามังคละ พราหมณ์สุรุจิได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 72

- (a) พระพุทธเจ้าสุมนะ อตถนาคราชได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าเรวตะ พราหมณ์อติเทวะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (c) พระพุทธเจ้าโสภิตะ พราหมณ์สุชาตะได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 73

- (a) พระพุทธเจ้าอนิมทัสสี ยักษเสนาบดีได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าปทุมะ พญาสีหราชได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (c) พระพุทธเจ้านารทะ ฤาษีได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 74

- (a) พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ เจ้าชฎิลได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าสุเมธะ อุตตรมาณพได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (c) พระพุทธเจ้าสุชาตะ พระเจ้าจักรพรรดิได้รับประทานพุทธพยากรณ์ ภาพเป็ องค์ล่าง
แสดงสัตตวัตรณะอันเป็นเครื่องหมายของพระเจ้าจักรพรรดิ ทำนองเดียวกับภาพ 63b.

ภาพที่ 75

- (a) พระพุทธเจ้าปิยทัสสี พราหมณ์กัสสปะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าอัทธทัสสี เจ้าชฎิลสุลิมะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (c) พระพุทธเจ้าธัมมทัสสี ท้าวสักกะได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 76

- (a) พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ เจ้าชฎิลมั่งคั่งได้รับประทานพุทธพยากรณ์
 - (b) พระพุทธเจ้าติสสะ พระเจ้าสุชาตะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
 - (c) พระพุทธเจ้ามุสสะ พระเจ้าวิจิตาวิผู้เลื่อมใสออกบวชได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- แสดงภาพพระโพธิสัตว์ผู้ได้รับประทานพุทธพยากรณ์ในเพศนักรบ

ภาพที่ 77

- (a) พระพุทธเจ้าวิปัสสี อดุลนาคราชได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้าสิขี พระเจ้าอรินทมะผู้ถวายเป็นพระพุทธรูปองค์นี้ (ภาพข้างปรากฏอยู่เบื้องหลังอดีตพุทธ) ได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 78

- (a) พระพุทธเจ้าเวสสภู พระเจ้าสุทนต์สนะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้ากุกสันธะ พระเจ้าเขมะได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 79

- (a) พระพุทธเจ้าโกณฑกมนะ พระเจ้าปัพพะชะได้รับประทานพุทธพยากรณ์
- (b) พระพุทธเจ้ากัสสปะ ชาติปาลมาณพได้รับประทานพุทธพยากรณ์

ภาพที่ 80 พระประธานสามพระองค์ ประดิษฐานเรียงกันในอาคาร ควรหมายถึง พระอดีต ปัจจุบัน และอนาคตพุทธ แสดงให้เห็นความสืบเนื่องของพุทธภาวะ อันไม่มีที่สิ้นสุด

- (a) พระประธาน (ปฏิสังขรณ์ใหม่จากของเดิม) ในคูหาเจดีย์หมายเลข 1148.
- (b) พระประธาน (ปฏิสังขรณ์ใหม่จากของเดิม) ในคูหาเจดีย์หมายเลข 1605

ภาพที่ 81-82 ต้นพระศรีมหาโพธิ์ สำหรับพระพุทธเจ้าต่างพระองค์กัน

ภาพที่ 81 ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานหลักและพระประธานรองเป็ องซ้ายและขวาของพระประธานหลัก ในเรือนธาตุคูหเจดีย์หมายเลข 1149.

- (a) ต้นอัสติตถพฤกษ์ เป็ องหลังพระประธานหลัก
- (b) ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานรอง ในซุ้มบนผนังด้านขวาของพระประธานหลัก
- (c) ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานรอง ในซุ้มบนผนังด้านซ้ายของพระประธานหลัก

ภาพที่ 82 ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานประจำมุขทิศทั้งสี่ด้าน คูหเจดีย์หมายเลข 80

- (a) อัสติตถพฤกษ์ เป็ องหลังพระประธานด้านทิศตะวันตก(ด้านหน้า)
- (b) ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานด้านทิศเหนือ
- (c) ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานด้านทิศตะวันออก
- (d) ไม้มหาโพธิ์ เป็ องหลังพระประธานด้านทิศใต้

ภาพที่ 83 พระเมตไตรย์ประทับบนสวรรค์ชั้นดุสิต

- (a) ยอดผนังด้านตะวันออก มุขทางเข้าคูหเจดีย์หมายเลข 1580.
- (b) ยอดผนังด้านตะวันออก โถงหน้าเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 659.

ภาพที่ 84 พระเมตไตรย์ในพระชาติสุดท้าย เมื่อได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิ

ญาณ ตามเรื่องราวในคัมภีร์อนาคตวงศ์และสมันตภัททกา โถงหน้า คูหเจดีย์หมายเลข 482 (ภาพส่วนใหญ่มีจารึกบรรยายเหตุการณ์).

- (a) ผนังตะวันออก ฟากใต้ของช่องประตูกลาง เมื่อพระพุทธเจ้าเมตไตรย์ได้ตรัสรู้แล้ว ทรงแสดงปฐมเทศนาเปลี่ ่องสัตว์โลกจำนวนพันโกฏ ให้ล่วงพ้นจากสังสารวัฏ
- (b) ผนังตะวันออก ฟากเหนือของช่องประตูกลาง พระพุทธเจ้าเมตไตรย์เทศนาพระอภิธรรมโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ภาพหมวดที่ 6: พระประวัติพระพุทธเจ้าโคตมะ

ภาพที่ 85-87 อัฐมมหาปาฏิหาริย์ ผนังด้านหลังพระประธาน ภายในเรือนธาตุคูหา
เจดีย์หมายเลข 2157

ภาพที่ 85 ภาพทั้งผนัง แสดงเหตุการณ์มหาปาฏิหาริย์รวม 7 ครั้ง ล้อมรอบซุ้มเรือนแก้วได้
ต้นพระศรีมหาโพธิ์; ภาพมิได้แสดงตอนตรัสรู้ เนื่องจากเหตุการณ์มหาปาฏิหาริย์ครั้งดังกล่าว
แทนความหมายได้ด้วยพระประธานในอาคารซึ่งแสดงปางมารวิชัย หมายถึงเหตุการณ์ตรัสรู้
แล้ว. ภาพพุทธปรินิพพานที่เคยปรากฏอยู่ที่ส่วนบนสุดขององค์ประกอบ กระแทะหลุดร่วง
เหลือร่องรอยให้เห็นอยู่เพียงเล็กน้อย; สังเกตว่าภาพมารผจญขนาดซ้าย-ขวาพระประธาน
แสดงกองทัพมารยกมาจากทางซ้ายมือของผู้ชม และพ่ายแพ้จากไปทางด้านขวา ซึ่งเป็น
องค์ประกอบภาพที่เทียบกันได้ตรงไปตรงมา กับต้นแบบภาพจำหลักศิลาลออัฐมมหาปาฏิหาริย์ใน
ศิลปะปาละของอินเดีย เป็นต้นว่าชิ้นสำคัญซึ่งปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ Jagdispur รัฐพิหาร
ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์ภายใต้องค์ประกอบแบบเดียวกัน พบตัวอย่างอื่นในงานจิตรกรรม
พุทธภาพ ผนังด้านหลังพระประธาน ภายในเรือนธาตุคูหาเจดีย์หมายเลข 1580 และ 2103. ภาพ
จิตรกรรมเหล่านี้ แสดงองค์ประกอบทางประติมานวิทยา เพิ่มเติมจากต้นแบบในศิลปะอินเดีย
ได้แก่ภาพพระอัครสาวกนั่งประคองอัญชลี ขนาดซ้าย-ขวาดำเนินประดิษฐานพระประธาน,
รวมถึงการเพิ่มรูปช้างปรนนิบัติพระพุทธเจ้า นอกเหนือจากสิง ในเหตุการณ์ตอนปาริไคย

ภาพที่ 86 (a-c) ภาพมารผจญ

ภาพที่ 87 ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์ ด้านหลังพระประธาน

(a) ภาพปากซ้ายมือของผู้ชม เรียงจากบนลงล่าง โปรดช้างนาฟ้าคีรี (ธนปาละ) ที่เมืองราชคฤห์, ยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี, ปารีโลยก์ที่เมืองโกสัมพี มีภาพข้างและลึงอยู่ในเหตุการณ์ (ภาพตอนนี้ ในศิลปะปาละต้นแบบแสดงเฉพาะภาพลึงอยู่ในเหตุการณ์โดยไม่ปรากฏช้าง).

(b) ภาพปากขวามือของผู้ชม เรียงจากบนลงล่าง เสด็จลงจากดาวดึงส์ที่เมืองสังกัสสะ, ปฐมเทศนาที่เมืองพาราณสี, ประสูติที่สวนลุมพินีระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์กับเมืองเทวทหะ.

ภาพที่ 88 ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์ แบ่งเขียนสองฟากผนังมุขด้านตะวันออก

(ด้านหน้า) ในคูหาเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 137 สันเกตว่าไม่มีภาพเหตุการณ์ตอนตรัสรู้ เนื่องจากเหตุการณ์ดังกล่าว แทนความหมายได้ด้วยพระประธานในอาคารอยู่แล้ว

(a) ผนังด้านใต้ ภาพเรียงจากบนลงล่าง ซ้ายไปขวาประกอบด้วยเหตุการณ์: พุทธปรินิพพานที่เมืองกุฉินารา (ชนาบท่ายและห้วยด้วยภาพพระมหากัสสปะถวายบังคม พุทธสรีระ และภาพโศกนพราหมณ์แบ่งพระบรมสารีริกภาพ, ตามลำดับ), ปารีโลยก์ที่เมืองโกสัมพี, ปฐมเทศนาที่เมืองพาราณสี, และโปรดช้างนาฟ้าคีรีที่เมืองราชคฤห์. ภาพแถวล่างสุดแสดงมหานิบาตชาดกบางเรื่อง

(b) ผนังด้านเหนือ แถวบนสุดเขียนภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งถือบาตรในพระหัตถ์ในช่องตรงกลาง ชนาบทั้งสองข้างด้วยรูปพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุจำนวนสี่แห่ง แถวกลางแสดงภาพเหตุการณ์: เสด็จลงจากดาวดึงส์ที่เมืองสังกัสสะ, ยมกปาฏิหาริย์ที่สาวัตถี, ประสูติที่สวนลุมพินี. ภาพแถวล่างสุดแสดงพุทธประวัติอื่นๆ บางตอน

ภาพที่ 89-90 ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์และเสวยวิมุตติสุขบางเหตุการณ์ ณ สัตตมหาสถาน ในคหเจติยหมายเลข 1152. อาคารเป็นคหเจติยขนาดเล็กมีทางเข้าด้านทิศเหนือช่องทางเดียว. ภาพจิตรกรรมดังกล่าว เขียนบนผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกและตะวันตกวางตำแหน่งภาพตรงข้ามกัน. ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์เขียนครบทุกเหตุการณ์ ยกเว้นตอนตรัสรู้ซึ่งแทนความหมายได้ด้วยพระประธานในอาคาร ส่วนภาพเสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถานเขียนพอสังเขปเพียงบางเหตุการณ์ ลำดับภาพแต่ละผนังเรียงจากบนลงล่างดังนี้

ผนังด้านตะวันออก: โปรดช้างนาฬาคีรีที่เมืองราชคฤห์ (89a), ปฐมเทศนาที่เมืองพาราณสี (89c), เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 5 ณ อชปาลนิโครธ (90a), ปาฏิหาริย์ที่เมืองโกสัมพี (90c).

ผนังด้านตะวันตก: เสด็จลงจากดาวดึงส์ที่เมืองสังกัสสะ (89b), ยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี (89d), เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 4 ณ รัตนฆรเจติย (90b), ประสูติ ณ สวนลุมพินี (90d)

ภาพที่ 91-93 ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์ในมุขกระสัน (ด้านตะวันออก) และมุขเรือนธาตุด้านใต้และเหนือ คหเจติยหมายเลข 588 (มุขเรือนธาตุด้านตะวันตกเป็นซอกอับที่บังจนมืดด้วยผนังก่ออิฐด้านหลังพระประธาน จึงไม่ได้เขียนภาพจิตรกรรมมาแต่เดิม ทำให้ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์บางเหตุการณ์ถูกรื้อไปเขียนบนผนังมุขกระสัน ซึ่งมีใช้ตำแหน่งปกติในผังอาคารสำหรับการเขียนภาพชุดนี้). สังเกตว่าไม่พบการเขียนภาพตอนตรัสรู้ เนื่องจากภาพตอนดังกล่าวแทนความหมายได้ด้วยพระประธานอยู่แล้ว และมีได้เขียนภาพตอนปาฏิหาริย์อาจเนื่องด้วยข้อจำกัดของพื้นที่ผนัง

ภาพที่ 91 มุขกระสัน

(a) ผนังด้านใต้ ภาพตอนโปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์

(b) ผนังด้านเหนือ ภาพตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ

ภาพที่ 92 มุขเรือนธาตุด้านใต้

- (a) ผนังด้านตะวันออก ภาพตอนยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี
- (b) ผนังด้านตะวันตก ภาพตอนแสดงปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี

ภาพที่ 93 มุขเรือนธาตุด้านเหนือ

- (a) ผนังด้านตะวันตก ภาพตอนประสูติ ณ สวนลุมพินี
- (b) ผนังด้านตะวันออก ภาพตอนพุทธปรินิพพาน ณ เมืองกุฉินารา

ภาพที่ 94-97 ภาพเสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถาน และอัฐมहाปาฏิหาริย์ เขียนพอสักเขปไม้ครบทุกเหตุการณ์ในแต่ละชุด ในคูหาเจดีย์หมายเลข 845**ภาพที่ 94** มุขกระสัน (เชื่อมระหว่างโถงหน้ากับเรือนธาตุ)

- (a) ผนังด้านใต้ ภาพเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม ณ รัตนจกรมเจดีย์
- (b) ผนังด้านเหนือ ภาพเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์

ภาพที่ 95 มุขเรือนธาตุด้านใต้

- (a) ผนังด้านตะวันออก ภาพตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ
- (b) ผนังด้านตะวันตก ภาพตอนโปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์

ภาพที่ 96 มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ผนังด้านใต้ ภาพตอนพุทธปรินิพพาน ณ เมืองกุฉินารา
- (b) ผนังด้านเหนือ ภาพตอนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ณ เมืองกุฉินารา

ภาพที่ 97 มุขเรือนธาตุด้านเหนือ

- (a) ผนังด้านตะวันตก ภาพตอนปาริไลยก์ ณ เมืองโกสัมพี
- (b) ผนังด้านตะวันออก ภาพตอนประสูติ ณ สวนลุมพินี

ภาพที่ 98-107 ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์เขียนคู่กับภาพเหตุการณ์เสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถาน ภายใต้แบบแผนพิเศษทางประติมานวิทยา และนวัตกรรมใหม่ทาง สัญลักษณ์ ของจิตรกรรมสมัยพุทธกาล พบในมุขเรือนธาตุด้านใต้ ตะวันตก และเหนือ ของคูเจดีย์หมายเลข 539 และ 664. ตำแหน่งภาพสัตตมหาสถานอยู่รอบในด้านใกล้พระ ประธาน ส่วนภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์อยู่รอบนอก, สังเกตว่าไม่มีการเขียนภาพตอนตรัสรู้และ เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก ณ ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เนื่องจากภาพทั้งสองแทนความหมายได้ ด้วยพระประธานในอาคารอยู่แล้ว. ภาพสัตตมหาสถานอีกชุดหนึ่งซึ่งแสดงเหตุการณ์เสวย วิมุตติสุขครบ 7 สัปดาห์ พบบนผนังด้านใต้ของโถงหน้า คูเจดีย์หมายเลข 539.

คูเจดีย์หมายเลข 539 (ภาพที่ 98-104a)

ภาพที่ 98 ผนังด้านตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านใต้

- (a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)
- (b) ปาโรไลยก์ ณ เมืองโกสัมพี (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 99 ผนังด้านตะวันตก มุขเรือนธาตุด้านใต้

- (a) โปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์ (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)
- (b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

ภาพที่ 100 ผนังด้านใต้ มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ วิฑามารสามคนพยายามยั่วยวน พระพุทธเจ้า (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)
- (b) ปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 101 ผนังด้านเหนือ มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ประสูติ ณ สวณภูมิ (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)
- (b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์ พระพุทธเจ้าทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี แผ่ จากพระวรกายในทุกทิศทาง ตามด้วยบทอ้างอิงในคัมภีร์อัฐมสาลินี อรรถกถาพระ อภิธรรม (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

ภาพที่ 102 ผนังด้านตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ

- (a) พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่สองแห่งการเสวยวิมุตติสุข ตามด้วยเหตุการณ์เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม ด้วยการที่พระพุทธเจ้าเสด็จพุทธดำเนินจงกรม ณ รัตนจงกรมเจดีย์ เขียนรวมในภาพเดียวกัน; สังเกตว่าพระพุทธเจ้าในภาพมิได้ทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี เนื่องจากในขณะนั้นพระฉัพพรรณรังสียังไม่ได้โอกาสฉายโอภาสออกจากพระวรกาย ตรงตามเนื้อความอ้างอิงในคัมภีร์อัฐสุตตันตปิฎก (ซึ่งผนังด้านใกล้กับพระประธาน). องค์ประกอบของภาพยมกปาฏิหาริย์แสดงรูปพุทธนิมิตในอากัปกิริยาต่างๆ และการเสด็จพุทธดำเนินจงกรม เป็นแบบเดียวกับภาพยมกปาฏิหาริย์ที่สาวตลี บนผนังด้านตะวันออก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ
- (b) เทศนาโปรดพระพุทธานุชาตบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่เมืองสังกัสสะภายหลังจากนั้น (ซึ่งผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 103 ผนังด้านตะวันออก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ

- (a) ยมกปาฏิหาริย์ที่สาวตลี สังเกตว่าพระพุทธเจ้าในภาพทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี ต่างจากภาพยมกปาฏิหาริย์เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่สองของการเสวยวิมุตติสุข บนผนังด้านตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ ที่พระพุทธเจ้าในภาพมิได้ทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี นอกจากนี้ ผนังมุขกลางซ้ายสุดของภาพ ได้แสดงภาพเดียวิธรี (นิครนถ์นาถบุตร) ทำท่าเหาะ บิรवार แล้งทำท่ายืน อยู่ดหามปราม ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางประติมานวิทยาเฉพาะตัว สำหรับภาพพุทธประวัติตอนนี้ (ซึ่งผนังด้านไกลจากพระประธาน)
- (b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง พระพุทธเจ้าทรงเพ่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ อนิมิสเจดีย์ (ซึ่งผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

ภาพที่ 104

- (a) เสวยวิมุตติสุข 7 สัปดาห์ บนผนังด้านใต้ฟากตะวันออกของโถงหน้า ภาพเขียนเรียงเป็นแถวเป็นองบนภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งขนาดใหญ่ แถวบนประกอบด้วยภาพเหตุการณ์เรียงจากซ้ายไปขวา ณ สถานที่เสวยวิมุตติสุขดังนี้ สระมุจลินทร์ สัปดาห์ที่

หก, ราชายตนะ สัปดาหฺที่เจ็ด, ต้นพระศรีมหาโพธิ์ สัปดาหฺแรก รัตนฆรเจดีย์ สัปดาหฺที่สี่, อชปาลนิโครธ สัปดาหฺที่ห้า; สำหรับแฉ่งประกอด้วยภาพเหตุการณ์ ณ อนิมิสเจดีย์ ในสัปดาหฺที่สอง (ซ้ายสุด) และรัตนจกกรมเจดีย์ ในสัปดาหฺที่สาม (ขวาสุด).

คุณเจดีย์หมายเลข 664 (ภาพที่ 104b-107)

ภาพที่ 104 (ต่อ)

(b) พุทธปรีนิพพาน บนยอดผนังมุขเรือนธาตุด้านตะวันออก

ภาพที่ 105 มุขเรือนธาตุด้านใต้

(a) ผนังตะวันออก ภาพตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาหฺที่หก ณ สระมุจลินทร(ด้านใกล้พระประธาน) คู่กับตอนปาริไลยก์ ณ เมืองโกสัมพี (ด้านไกลจากพระประธาน)

(b) ผนังตะวันตก ภาพตอนโปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์ (ด้านไกลจากพระประธาน) คู่กับตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาหฺที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ (ด้านใกล้พระประธาน)

ภาพที่ 106 มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

(a) ผนังด้านใต้ ภาพตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาหฺที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ (ด้านใกล้พระประธาน) คู่กับตอนปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี (ด้านไกลจากพระประธาน)

(b) ผนังด้านเหนือ ภาพตอนประสูติ ณ สวนลุมพินี (ด้านไกลจากพระประธาน) คู่กับตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาหฺที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์ พระพุทธเจ้าเปล่งฉัพพรรณรังสีแผ่อกโดยรอบพระวรกาย ภายหลังทรงไคร้ครวญพระอภิธรรมถึงปรกณฺที่เจ็ด ตามตัวบทในคัมภีร์อัฐสุทฺถินิ อรรถกถาพระอภิธรรม (ด้านใกล้พระประธาน).

ภาพที่ 107 มุขเรือนธาตุด้านเหนือ

(a) ผนังด้านตะวันตก ภาพพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ภายหลังจากเสวยวิมุตติสุขครบสัปดาหฺที่สอง ตามด้วยการเสด็จพุทธดำเนินจกกรม ณ รัตนจกกรมเจดีย์ ในสัปดาหฺที่สาม ตามตัวบทในคัมภีร์อัฐสุทฺถินิ ทั้งสองเหตุการณ์เขียนรวมอยู่ในภาพเดียวกัน (สังเกตว่าในภาพพระพุทธเจ้ามิได้เปล่งฉัพพรรณรังสี เพราะในขณะนั้น

ฉัพพรรณรังสียังมีได้โอกาสฉายโอภาสจากพระวรกาย) (ด้านใกล้พระประธาน) คู่กับ
ตอนเทศนาโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่เมือง
สังกัสสะหลังจากนั้น (ด้านไกลจากพระประธาน).

(b) ผนังด้านตะวันออก ภาพตอนยมกปาฏิหาริย์ที่สาวตถิ พระพุทธเจ้าในภาพทรงเปล่ง
ฉัพพรรณรังสี สังเกตภาพนิครนถ์นาถบุตรทำที่จะหาจะมีบริวารอยู่ ยุคห้ามปราม ที่มุม
ล่างซ้ายสุดของภาพ (ด้านไกลจากพระประธาน) คู่กับตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง
ณ อนิมิสเจดีย์ (ด้านใกล้พระประธาน).

ภาพที่ 108-113 ภาพเรื่องเสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถาน และเรื่องอัญมณ

ปาฏิหาริย์ เขียนไว้คู่กัน บนผนังมุขเรือนธาตุ (ด้านใต้ ตะวันตก และเหนือ) คุณเจดีย์

หมายเลข 711. สังเกตว่าไม่มีการเขียนภาพตอนตรัสรู้ และเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก เนื่องจาก
เหตุการณ์ทั้งสองตอนแทนความหมายได้ด้วยพระประธานในอาคารอยู่แล้ว. ที่พิเศษอีกอย่าง
หนึ่งสำหรับภาพจิตรกรรมชุดนี้ คือจิตรกรเขียนภาพพระพรหมทรงฉัตรกั้น ถวายพระพุทธเจ้าใน
เหตุการณ์เสวยวิมุตติสุขหลายเหตุการณ์ ได้แก่ในสัปดาห์ที่สอง สาม, ห้า และเจ็ด.

ภาพที่ 108 ผนังด้านตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านใต้

(a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ (ซึ่งผนังด้านใกล้กับพระประธาน)
ภาพปรากฏกายได้ลักษณะทางประติมานวิทยาที่แปลกจากปกติ กล่าวคือแทนที่จะ
แสดงภาพพระพุทธเจ้าจะประทับนั่งภายใต้ต้นไม้มากลับแสดงภาพเมื่อกำลังเสด็จพุทธ
ดำเนิน, แต่รูปเทวดาถวายบาตรที่ปรากฏอยู่เบื้องหน้าพระพักตร์ ก็สอดคล้องกับ
เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงรับถวายบาตรศิลาจากเทวดา เพื่อรับภัตตาหารที่นาย
พาณิซย์ตปัสสะและภัลลิกะได้ถวาย เมื่อสิ้น การเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ดังกล่าว

(b) แสดงปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี (ซึ่งผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 109 ผนังด้านตะวันตก มุขเรือนธาตุด้านใต้

(a) แสดงยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวตถิ (ซึ่งผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

(b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์ (ซึ่งผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

ภาพที่ 110 ผนังด้านใต้ मुखเรือนธาตุด้านตะวันตก

(a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน) สันเกตว่าในภาพมีการเขียนรูปพระพรหมเข้าเฝ้าอยู่ด้วย อาจเพื่อแสดงเหตุการณ์ที่พระพรหมทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้แสดงธรรม ซึ่งเกิดขึ้น ณ โคนไม้่อชปาลนิโครธ เช่นเดียวกัน แต่เป็นเวลาภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขครบเจ็ดสัปดาห์แล้ว; การแสดงเหตุการณ์ต่างมิติเวลาในภาพเดียวกันเช่นนี้ ย่อมเน้นย้ำความหมายในมิติสถานที่ของตัวภาพเองด้วย.

(b) เสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 111 ผนังด้านเหนือ मुखเรือนธาตุด้านตะวันตก

(a) โปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์ (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

(b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน) สันเกตว่าพระพุทธเจ้าในภาพมิได้ทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี.

ภาพที่ 112 ผนังด้านตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ

(a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม ณ รัตนจกกรมเจดีย์ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

(b) ตอนปาริไลยก์ ณ เมืองโกสัมพี (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

ภาพที่ 113 ผนังด้านตะวันออก मुखเรือนธาตุด้านเหนือ

(a) ประสูติ ณ สวณลุมพินี (ซีกผนังด้านไกลจากพระประธาน)

(b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์ (ซีกผนังด้านใกล้กับพระประธาน)

ภาพที่ 114-117 ภาพเรื่องเสวยวิมุตติสุข ณ สัตตมหาสถาน และเรื่องอัฐมहा

ปาฏิหาริย์ ในคัมภีร์ขนาดเล็กลำดับเลข 1091. ภาพอัฐมहाปาฏิหาริย์แสดงอยู่บนผนังมุขเรือนธาตุทางเข้าอาคารด้านทิศตะวันออก ผนังละสองเหตุการณ์รวมสองผนัง ผนังด้านตะวันออกของมุขเรือนธาตุด้านใต้และเหนือ ผนังละหนึ่งเหตุการณ์รวมสองผนัง และภาพมหาปริณิพพานบนผนังอุดมุขเรือนธาตุด้านตะวันตก รวมทั้งสิ้นเจ็ดเหตุการณ์ โดยละเว้นไม่แสดงภาพตอนตรัสรู้ เนื่องจากพระประธานในอาคารได้แทนความหมายตอนดังกล่าวอยู่แล้ว สำหรับภาพเสวยวิมุตติสุขเขียนไว้พอสังเขปเพียงสี่เหตุการณ์ บนผนังมุขเรือนธาตุด้านตะวันตกด้านหลังพระประธาน ผนังละสองเหตุการณ์รวมสองผนัง

ภาพที่ 114 มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก

- (a) ผนังด้านใต้ จากบนลงล่าง: โปรดช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์, แสดงปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี.
- (b) ผนังด้านเหนือ จากบนลงล่าง: เสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ, แสดงยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี.

ภาพที่ 115 มุขเรือนธาตุด้านใต้และเหนือ

- (a) ผนังตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านใต้ จากบนลงล่าง ปาโรไลยก์ ณ เมืองโกสัมพี, พระพุทธเจ้าประทานพระธรรมเทศนาแก่พระสาวก (ภาพแทรกนอกชุดอัฐมहाปาฏิหาริย์)
- (b) ผนังตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านเหนือ จากบนลงล่าง ประสูติ ณ สวนลุมพินี พระพุทธเจ้าประทานพระธรรมเทศนาแก่พระสาวก (ภาพแทรกนอกชุดอัฐมहाปาฏิหาริย์)

ภาพที่ 116 ผนังอุดมุขเรือนธาตุด้านตะวันตก พุทธปริณิพพาน เบื้องบนแสดงภาพสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ณ นาคพิภพ.

ภาพที่ 117 มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ผนังด้านใต้ จากบนลงล่าง: เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์, เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์
- (b) ผนังด้านเหนือ จากบนลงล่าง: เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สาม ณ รัตนจกกรมเจดีย์, เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์

ภาพที่ 118-120 ภาพเรื่องเสวยวิมุตติสุข เขียนครบทุกเหตุการณ์ (ยกเว้นสลัปดาห์แรก ซึ่งแทนความหมายได้ด้วยพระประธาน) ผนังมุขเรือนธาตุด้านใต้ ตะวันตก และเหนือ คูหาเจดีย์ หมายเลข 506. ภาพล้อมรอบด้วยรูปนิบาตชาดก.

ภาพที่ 118 มุขเรือนธาตุด้านใต้

- (a) ผนังด้านตะวันออก เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ ทำวจุตโลกบาลถวายบาตรแด่พระพุทธเจ้า สัมพันธ์กับตัวบทในตอนดังกล่าว
- (b) ผนังด้านตะวันตก เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์

ภาพที่ 119 มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ผนังด้านใต้ เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ ภาพพรหมเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าอาจสัมพันธ์กับอีกเหตุการณ์หนึ่ง ที่ทำวสหมบดีพรหมได้อาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์โลก ซึ่งเกิดขึ้น ณ อชปาลนิโครธเช่นเดียวกัน แต่เป็นเวลาภายหลังจากเสวยวิมุตติสุขครบเจ็ดสลัปดาห์แล้ว
- (b) ผนังด้านเหนือ เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์ สังเกตว่าจิตรกรมิได้เขียนภาพพระพุทธเจ้าประทับในปราสาท และพระพุทธเจ้าในภาพมิได้เปล่งฉัพพรรณรังสี แต่พิจารณาจากตำแหน่งภาพซึ่งเข้าชุดกับภาพอื่นๆ ทำให้น่าจะตีความได้ว่าภาพนี้ ครอบคลุมถึงเหตุการณ์เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สี่

ภาพที่ 120 มุขเรือนธาตุด้านเหนือ

- (a) ผนังด้านตะวันตก เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สาม ณ รัตนจกกรมเจดีย์
- (b) ผนังด้านตะวันออก เสวยวิมุตติสุขสลัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์

ภาพที่ 121-125 ภาพเรื่องอัฐมมหาปาฏิหาริย์, เรื่องเสวยวิมุตติสุขบางเหตุการณ์ และเรื่องพุทธกรณียกิจของพระพุทธเจ้าโคตมะ คูหเจติย์หมายเลข 477-478-479. ภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์รวมหกเหตุการณ์แวดล้อมด้วยภาพนิบาตชาดก เขียนอยู่บนผนังโถงหน้าเรือนธาตุ คูหเจติย์หมายเลข 477 ส่วนภาพพุทธปรินิพพาน (ชำรุดเกือบทั้งหมด ในชุดเดียวกัน แยกไปเขียนบนผนังด้านใต้ ของมุขกระสันที่เชื่อมระหว่างคูหเจติย์หมายเลข 477 กับ 478. ภาพเสวยวิมุตติสุขเขียนอยู่บนผนังขอบซุ้มประตูห้รท้ายมุขกระสัน ที่เชื่อมระหว่างคูหเจติย์หมายเลข 477 กับ 478 รวม 4 เหตุการณ์ อาจเป็นไปได้ว่าภาพเสวยวิมุตติสุขอีกสองเหตุการณ์ที่เหลือ (ยกเว้นเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรกที่แทนความหมายได้ด้วยพระประธานอยู่แล้ว) ได้ถูกวางแผนสำหรับจะเขียนบนผนังขอบซุ้มประตูของคูหเจติย์หมายเลข 478 อีกด้านหนึ่งที่เปิดสู่ซุ้มกระสันที่เชื่อมต่อไปยังคูหเจติย์หมายเลข 479 แต่มีเหตุขัดข้องทำให้การเขียนภาพยุติลงเสียก่อน ทำให้ผนังมุขกระสันระหว่างคูหเจติย์หมายเลข 478 กับ 479, ผนังคูหเจติย์หมายเลข 479 ทั้งอาคาร และผนังโถงหน้าของคูหเจติย์หมายเลข 478 ไม่มีภาพจิตรกรรมมาแต่เดิม.

ภาพที่ 121 โถงหน้า คูหเจติย์หมายเลข 477

- (a) ผนังด้านตะวันออก แสดงตำแหน่งภาพในชุดอัฐมมหาปาฏิหาริย์ในผนังซุ้ม และผนังอาคารแวดล้อมด้วยภาพชุดนิบาตชาดก.
- (b) ผนังด้านตะวันตก แสดงตำแหน่งภาพในชุดอัฐมมหาปาฏิหาริย์ แวดล้อมด้วยภาพนิบาตชาดก.

ภาพที่ 122 ซุ้มในผนังด้านตะวันออกของโถงหน้า คูหเจติย์หมายเลข 477.

- (a) ผนังอุคของซุ้ม แสดงภาพปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี
- (b) ผนังด้านเหนือของซุ้ม แสดงภาพยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี
- (c) ผนังด้านใต้ของซุ้ม แสดงภาพตอนปรีไถยก ณ เมืองโกสัมพี

ภาพที่ 123 ผนังโถงหน้าด้านตะวันออกและตะวันตก คูหเจดีย์หมายเลข 477

- (a) ผนังด้านตะวันออก โปรดช้างนาฟ้าศิริ ณ เมืองราชคฤห์
- (b) ผนังด้านตะวันตก ฟากเหนือ ประสูติ ณ สวนลุมพินี
- (c) ผนังด้านตะวันตก ฟากใต้ เสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ

ภาพที่ 124 ผนังขอบซุ้มประตูขนาบหัวท้ายมุขกระสัน เชื่อมระหว่างคูหเจดีย์หมายเลข 477 กับ 478.

- (a) ผนังด้านใต้ ขอบซุ้มประตูหัวมุขกระสัน เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์
- (b) ผนังด้านเหนือ ขอบซุ้มประตูหัวมุขกระสัน เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม ณ รัตนวงกรมเจดีย์
- (c) ผนังด้านใต้ ขอบซุ้มประตูท้ายมุขกระสัน เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ ภาพแพะที่ส่วนล่างสุดของภาพ เขียนขึ้นเพื่อให้ตรงตัวบทคัมภีร์ที่กล่าวว่าอชปาลนิโครธเป็นถิ่นพำนักของคนเลี้ยงแพะ
- (d) ผนังด้านเหนือ ขอบซุ้มประตูท้ายมุขกระสัน เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนมรเจดีย์.

ภาพที่ 125 ผนังมุขเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 478

- (a) ผนังด้านเหนือ มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก สันนิษฐานจากองค์ประกอบภาพว่าน่าจะเป็นเรื่องสักกปัญหสูตร.
- (b) ผนังด้านตะวันตก มุขกระสันที่เชื่อมระหว่างโถงหน้ากับเรือนธาตุ สันนิษฐานจากองค์ประกอบภาพว่าน่าจะเป็นเรื่องโปรดพระอัครสาวก.

ภาพที่ 126-130 ภาพพุทธประวัติตามเค้าโครงในนิทานกถา หากมีการขยายเรื่องต่อไปจนถึงพุทธปรินิพพาน ผนังด้านในของระเบียงล้อมรอบครรภคูหากลางเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 1605. ลำดับภาพเวียนขวารอบอาคาร เริ่มจากภาพลำดับที่หนึ่ง ซึ่งเป็นภาพแรกบนผนังตะวันออก ฟากใต้ของช่องประตูกลาง และจบที่ภาพสุดท้ายบนผนังด้านเดียวกัน ฟากเหนือของช่องประตูกลาง.

ภาพที่ 126 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกปากใต้

- (a) ภาพลำดับที่หนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก แสดงภาพพระพรหมถือฉัตรและพระอินทร์เป่าสังข์วิชัยยุตธนาบพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางประติมานวิทยา สำหรับการแสดงภาพตอนตรัสรู้ในงานศิลปกรรมสมัยพุทธกาล
- (b) ภาพลำดับที่สอง พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เมื่อสิ้นสุดการเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก ตรงตามตัวบทในนิทานกถา.

ภาพที่ 127 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกปากใต้ (a) และด้านใต้ปากตะวันออก (b)

- (a) ภาพลำดับที่สาม เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สองและสาม ณ อนิมิสเจดีย์และรัตนวงกรมเจดีย์ ตามลำดับ.
- (b) ภาพลำดับที่สี่ เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนวงกรมเจดีย์ พระพุทธเจ้าประทับในเรือนแก้ว มิได้เปล่งฉัพพรรณรังสี.

ภาพที่ 128 ผนังเรือนธาตุด้านใต้

- (a) ภาพลำดับที่ห้า เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ ที่มุมซ้ายล่างแสดงภาพพระยามารนั่งขัดแผ่นดิน ตามด้วยแถวภาพธิดาสามนางของพระองค์กำลังยั่ววนพระพุทธเจ้า ตรงตามตัวบทในนิทานกถา.
- (b) ภาพลำดับที่หก เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์ พญามุจลินทร์นาคราชแผ่พังพานเหนือปราสาทที่พระพุทธเจ้าประทับนั่ง

ภาพที่ 129 ผนังเรือนธาตุด้านใต้

- (a) ภาพลำดับที่เจ็ด เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ ทำวจุโลกบาลถวายบาตรแด่พระพุทธเจ้า.
- (b) ภาพลำดับที่แปด ทำวสุหมบดีพรหมอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์โลก ณ อชปาลนิโครธ

ภาพที่ 130 ผนังเรือนธาตุด้านเหนือ (a) และด้านตะวันออกฟากเหนือ (b)

(a) ภาพลำดับที่ 23 ยมกปาฏิหาริย์ (ที่สาวตถิ)

(b) ภาพลำดับที่ 28 (ภาพสุดท้าย) พุทธปรินิพพาน

ภาพที่ 131 ภาพจำหลักศิลาเล่าเรื่องพุทธประวัติที่ผนังด้านนอกของระเบียงชั้น นอก คูหา เจดีย์หมายเลข 2171 (อาณันดา)

(a) พุทธประวัติตอนมารผจญ พระบรมโพธิสัตว์ทรงอ้านางพระธิดีเป็นพยาน แสดงเป็นบุคลาธิษฐานด้วยรูปสตรีเทินหมอนน้ำที่เปื้อ ึ่งล่างของภาพ

(b) พุทธประวัติตอนตรัสรู้ และเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก แสดงองค์ประกอบทางประติมานวิทยา ด้วยภาพพระพรหมถือฉัตรและพระอินทร์เป่าสังข์วิชัยยุตร ขนาบสองข้าง พระพุทธเจ้า.

ภาพที่ 132-138 ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติซึ่งมีที่มาจากแหล่งคัมภีร์หลากหลายของฝ่ายเถรวาท ในคูหาเจดีย์หมายเลข 585. ภาพเขียนอยู่ในช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้าเรียงแถวเดี่ยวตามแนวดิ่ง ขนาบสองข้างลายเสาหลอกมุมผนัง ได้แถวภาพอดีตพุทธ 24 พระองค์ซึ่งประทานพุทธพยากรณ์ให้กับพระโพธิสัตว์. ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติมีแปดแถว มุมผนังละสองแถว แถวละสามช่อง ทุกภาพมีจารึกบอกเล่าเรื่องราว. พุทธประวัติอีกชุดหนึ่งเขียนเป็นภาพขนาดใหญ่บนผนังมุขเรือนธาตุทั้งสี่ด้าน ภาพบนผนังมุขตะวันออก จารึกกระเทาะหลุดร่วง ทำให้ไม่ทราบว่าเป็นเรื่องอะไร ส่วนภาพบนผนังด้านอื่นๆ จารึกยังมีสภาพดี หรือภาพแสดงลักษณะทางประติมานวิทยาที่บอกเล่าเรื่องราวได้โดยตัวเอง.

ภาพที่ 132 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกฟากเหนือ (a-c) และฟากใต้ (d-f)

(a) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนฆรเจดีย์

(b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์

(c) โปรดอุรุเวลกัสสปะและพญานาค

(d) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ ทำวจุโลกบาลถวายบาตรแด่ พระพุทธเจ้า.

- (e) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม ณ รัตนจกกรมเจดีย์
- (f) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์

ภาพที่ 133 ผนังเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันออก (a-c) และฟากตะวันตก (d-f)

- (a) โปรดโชติपालพราหมณ์
- (b) ปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี
- (c) โปรดช้างนาฬาคีรี (ชนปาละ) ณ เมืองราชคฤห์
- (d) นายสุนนมมาลาการ ถวายดอกมะลิแปดทะนานแด่พระพุทธเจ้า
- (e) โปรดพระนาลกะ (หลานของอสิตดาบสผู้พิจารณาลักษณะของพระกুমารสิทธัตถะ)
- (f) ปาฏิหาริย์ ณ เมืองโกสัมพี

ภาพที่ 134 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากใต้ (a-c) และฟากเหนือ (d-f)

- (a) ทรงเทศนา “.....” (ในเครื่องหมายคำพูด จารึกอ่านได้ไม่ชัดเจน) แก่พระสาวก
- (b) โปรดสังจพันธฤาษีและพญานาคที่แม่น้ านัมมทา
- (c) โปรดพญานาคชื่อมณีอัคคิกะ (ที่แม่น้ ากัลยาณีในลังกาทวีป)
- (d) โปรดพระราหุล
- (e) โปรดพระอังคุลิมาล
- (f) โปรดพญานาค (ลูก-หลาน) ที่ต่อสู้กันเพื่อแย่งบัลลังก์(ในลังกาทวีป)

ภาพที่ 135 ผนังเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก (a-c) และฟากตะวันออก (d-f)

- (a) กุมารผู้ต่อมาจะบังเกิดเป็นพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ถวายบิณฑบาตรแด่พระพุทธเจ้า ด้วยฝู' นดินเต็มกำมือ
- (b) ทรงแสดงธรรมโปรดพระสารีบุตร
- (c) พระเทวทัตกลิ้งก้อนหินทำร้ายพระพุทธเจ้า
- (d) เสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสะ
- (e) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ
- (f) ทรงรับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา

ภาพที่ 136 มุขเรื่อนธาตุด้านตะวันออก

- (a) ผนังด้านใต้ มุขเรื่อนธาตุด้านตะวันออก พุทธประวัติ(จารึกชำรุด)
- (b) ผนังด้านเหนือ มุขเรื่อนธาตุด้านตะวันออก พุทธประวัติ(จารึกชำรุด)

ภาพที่ 137 มุขเรื่อนธาตุด้านใต้

- (a) ผนังด้านตะวันออก พระพุทธเจ้าเสด็จเมืองเวสาลีโดยทางชลมารค ทรงแสดงรัตนสูตรเพื่อยังความสวัสดิแก่ชาวเมืองนั้น
- (b) ผนังด้านตะวันตก พระเจ้าปเสนทิโกศลถวายอภิสมาทานแด่พระพุทธเจ้าและพระสาวกจำนวน 500

ภาพที่ 138 มุขเรื่อนธาตุด้านตะวันตก

- (a) ผนังด้านใต้ พุทธปริณิพพานและถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ณ เมืองกุสินารา
- (b) ผนังด้านเหนือ พระสุบินนิมิตของพระโพธิสัตว์ในคืนก่อนตรัสรู้

ภาพที่ 139 มุขเรื่อนธาตุด้านเหนือ

- (a) ผนังด้านตะวันตก โปรดพระราชาที่ปิ่นะตามเน้อ ความในอรรถกถาที่ปิ่นสูตร และอรรถกถาธรรมบท สังเกตภาพพระราชาที่ปิ่นะทรงม้าข้ามแม่น้ำสามสายเพื่อเดินทางไปเฝ้าพระพุทธองค์ ที่ส่วนล่างของผนัง
- (b) ผนังด้านตะวันออก ยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี.

ภาพที่ 140-151 ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติซึ่งมีที่มาจากแหล่งคัมภีร์หลากหลายในฝ่ายเถรวาท ส่วนหนึ่งถูกจัดกลุ่มตามสถานที่เกิดเหตุการณ์คุนเจติยหมายเลข 659 (ภาพที่เขียนขึ้นภายใต้โปรแกรมอย่างเดียวกัน ยังพบตัวอย่างอีกแห่งหนึ่งที่คุนเจติยหมายเลข 658 ซึ่งตั้งอยู่ในกลุ่มโบราณสถานเดียวกัน). ภาพเล่าเรื่องเขียนในช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้าเรียงตามแนวดิ่ง ประชิดแนวลายเสาหลอกมุมผนังเรื่อนธาตุ ภาพมีสองแถวบนแต่ละด้านผนังที่ประชิดกัน ยกเว้นบนผนังด้านใต้และด้านเหนือฟากตะวันออกภาพมีสามแถว.

ภาพที่ 140-141 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากเหนือ (ภาพแสดงเหตุการณ์ที่เมืองราชคฤห์): รับถวายพระอารามเวฬุวันจากพระเจ้าพิมพิสาร (140a), ทรงทรมานช้างนาฬาคีรี (140b), เสด็จเมืองราชคฤห์ครั้งแรก ภายหลังตรัสรู้(140c), ที่เมืองราชคฤห์ พระอานนทมิได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงเจริญอิทธิบาทสี่ เพื่อให้ทรงดำรงพระชนม์ถึงกับปีหนึ่ง(140d), ปฐมสังคีติที่เมืองราชคฤห์ ภายหลังพุทธปรินิพพาน(140e), เสด็จพุทธดำเนินด้วยเสลี่ยงคานหาม เนื่องจากประชวรด้วยถูกพระเทวทัตกลิ้งก้อนหินใส่ สกัถินกระเด็นต้องพระบาทห่อพระโลหิต ที่เมืองราชคฤห์ (140f), พระสารีบุตรได้พบกับพระอัสสชิและแจ้งข่าวกับพระโมคคัลลานะ (140g), อัศวสาวกบรรชาที่เมืองราชคฤห์ (140h), หมอชีวกรักษาข้อพระบาทพระพุทธเจ้า ที่เมืองราชคฤห์ (141a), พระมหากัสสปะได้พบพระพุทธเจ้าครั้งแรกที่เมืองราชคฤห์ (ภาพบน) พระปิณโฑลภารทวาชะรับถวายบาตรไม้จันทน์แดง ที่เมืองราชคฤห์ (ภาพล่าง) (141b), ผู้ชนกล้วแผ่นศิลาใหญ่จะตกทับ (การแสดงปาฏิหาริย์ของพระปิณโฑลภารทวาชะที่เมืองราชคฤห์) (141c), พวกเดียรถีย์แสวงทำท่าจะเหาะขึ้น ไปเอาบาตรไม้จันทน์แดง ซึ่งเศรษฐีเมืองราชคฤห์แขวนไว้บนปลายไม้ (141d).

ภาพที่ 142-143 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากใต้ (ภาพแสดงเหตุการณ์ที่ตำบลอุรุเวลา): พระสุบินนิมิตข้อแรก พระโพธิสัตว์เสด็จบรรทมเหนือมหาสมุทร ใช้ภูเขามิพานต์เป็นพระเชนย (142a), พระสุบินนิมิตข้อที่สาม กิมิชาติสีทวได้ขึ้น มาบนพระวรกายของพระโพธิสัตว์ (142b), พระสุบินนิมิตข้อที่สอง ต้นหญ้าแพรกออกจากพระนาภีของพระโพธิสัตว์ (142c), พระสุบินนิมิตข้อที่สี่ สกุนชาติสีเหล่าซึ่งมีพรรณต่าง ๆ กัน เข้ามาสู่สำนักของพระโพธิสัตว์ (142d), พระสุบินนิมิตข้อที่ห้า พระโพธิสัตว์เสด็จขึ้น ไปบนภูเขากุลด้วยกิริส (142e), พระโพธิสัตว์ทรงทำนายพระสุบินนิมิตด้วยพระองค์เอง(142f), พระโพธิสัตว์ทรงรับหญ้าคาแปดกำจากโสถียพรหมณ์ (142e), พระโพธิสัตว์ทรงลอยถาดทองในแม่น้ำ (142f), พระโพธิสัตว์เสวยข้าวมธุปายาส (143a), กาฬนาคราชตื่นบรรทม (143b), ภาพชำรุด (143c-d)

ภาพที่ 144 ผนังเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันออก: (a) ท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนา พระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์โลก, (b) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่หก ณ สระมุจลินทร์ (c) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่เจ็ด ณ โคนไม้ราชายตนะ ท้าวจตุโลกบาลถวายบาตร, (d) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ห้า ณ อชปาลนิโครธ สามธิดามารย้วยวนพระพุทธเจ้า (e) อนาถปิณฑิก เศรษฐีจ่ายเหรียญทองเพื่อซื้อ อสวนดอกไม้สำหรับสร้างพระอารามเซตวัน ที่เมืองสาวัตถี (f) ปัญจวัคคีย์ต้อนรับพระพุทธเจ้า ที่ป่าอิสิปตนะ, (g) สุชาดาถวายข้าวมธุปายาสแด่พระโพธิสัตว์ , (h) สุชาดาและทาสีเทินถาดข้าวมธุปายาส, (i) พระโพธิสัตว์ทรงล้มลงขณะเสด็จดำเนิน จกรม เนื่องจากบ่าเพิกงอกกิริยาแรงกล้าเกินไป, (j)-(l) ภาพซ้ำรูป.

ภาพที่ 145 ผนังเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก (ภาพสุชาดาเตรียมพิธีกวนข้าวมธุปายาส ที่ตำบลอุรุเวลา): (a) เลี้ย ยงแม่วัวพันตัวเพื่อรีดนม (b) นางสุชาดาในเคหาสน์, (c) ตั้งพิธีกวนข้าวมธุปายาส, (d) รีดนมวัว, (e) นางสุชาดา...(จารึกซ้ำรูป), (f) นำนมวัวชุดที่หนึ่งให้วัวชุดที่สองกิน, (g) ปลุกข้าวสาละ, (h) นางสุชาดาบนพระไทร.

ภาพที่ 146 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากใต้ (ภาพตอนโปรดชฎิลสามพี่น้อง): (a) อุรุเวลกัสสปะยอมอนุญาตให้พระพุทธเจ้าประทับแรมในเรือนไฟของตน (b) พญานาคผู้มีฤทธิ์ ร่ายอาศัยอยู่ในเรือนไฟ, (c) จารึก (อ่านความได้ไม่ชัดเจน) กล่าวถึงอุรุเวลกัสสปะ พญานาค และพระพุทธเจ้า, (d) พระพุทธเจ้าทรงเตรียมบังสุกุลจีวรในสำนักของอุรุเวลกัสสปะ (e)-(h) พิจารณาจากองค์ประกอบของภาพ น่าจะยังคงเป็นเรื่องโปรดชฎิลสามพี่น้อง แต่ไม่มีจารึกเล่าเรื่อง.

ภาพที่ 147 ผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก ฟากเหนือ (ภาพแสดงเหตุการณ์ที่เมืองสาวัตถี): (a) หลังตรัสรู้เจ็ดพรรษา พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่ต้นมะม่วง, (b) พระพุทธเจ้าทรงแสดงปาฏิหาริย์ พระวรกายใหญ่เท่าจักรวาล, (c) พระพุทธเจ้าทรงนิรมิตทางจกรม ยาวจากขอบจักรวาลข้างหนึ่งถึงอีกข้างหนึ่ง, (d) จารึกกล่าวถึงเหตุการณ์ยมกปาฏิหาริย์, (e) ต้นมะม่วงชื่อคันทามพุกษ, (f) อนาถปิณฑิกเศรษฐีเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า, (g) พวกเดียรถีย์ กระโดดน้ำตาย (h) ภาพไม่มีจารึก.

ภาพที่ 148 ผนังเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก (ภาพแสดงเหตุการณ์อันเนื่องด้วยเมืองกบิลพัสดุ์): (a) พระโพธิสัตว์ประทับหลังม้าเสด็จออกมหาภิเนษกรรม (b) ม้าเสียใจที่ต้องจากพระโพธิสัตว์, (c) พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองกบิลพัสดุ์, (d) พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระพุทธบิดาที่เมืองกบิลพัสดุ์, (e) ภาพไม่มีจารึก, (f) เทวทูตทั้งสี่ (ภาพไม่มีจารึก), (g) อสิตดาบสพิจารณาลักษณะพระกুমารสิทธัตถะ (ภาพไม่มีจารึก), (h) พิธีแรกนาขวัญ พระโพธิสัตว์ประทับได้ร่มไม้หว่า? (ภาพไม่มีจารึก).

ภาพที่ 149 ผนังเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันออก (ภาพแสดงเหตุการณ์ที่เมืองเวสาลีและที่อื่นๆ): (a) พระพุทธเจ้าทรงเทศนาที่เมืองเวสาลี, (b) พระนางปชาบดีทรงบรรพชาที่เมืองเวสาลี, (c) ช้างปาริไลยก์ปรณิบัติ ลิงถวายรวงผึ้งแด่พระพุทธเจ้า ที่เมืองโกสัมพีนคร (d) พระพุทธเจ้าทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่อหน้าเทวดา, (e) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สาม พระพุทธเจ้าเสด็จพุทธดำเนินจงกรมตลอดสัปดาห์, (f) พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ต่อหน้าเทวดา (ภายหลังเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์แรก?), (g)เมืองกบิลพัสดุ์ (จารึกชำรุด), (h) สุนินนิมิตของพระนางมายา, (i) เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรต้นพระศรีมหาโพธิ์ตลอดสัปดาห์, (j) จารึกชำรุด, (k) ช้างเผือกแทรกเข้าพระปรัศว์ของพระนางมายา, (l) พระนางมายาสรงน้ำที่สระอนินดาต

ภาพที่ 150 ภาพमारผจญบนผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก ด้านหลังพระประธาน

(a) ผนังฟากใต้

(b) ผนังฟากเหนือ.

ภาพที่ 151 (a-c) ผนังด้านใต้ มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก ภาพเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าทรงทรมานนันทไปนาคราช.

ภาพที่ 152 ภาพमारผจญ บนผนังเรือนธาตุ ณ ตำแหน่งขนานสองข้างพระประธาน ในคูหาเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 1152

(a) ผนังเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก

(b) ผนังเรือนธาตุด้านเหนือ ฟากตะวันตก

ภาพที่ 153 ภาพมารผจญบนผนังแกนก่ออิฐด้านหลังพระประธานประจำทิศ

ตะวันตก ภายในเรือนธาตุคูหาเจดีย์หมายเลข 482.

ภาพที่ 154-156a พุทธประวัติตอนโปรดพระราชาภักปิณะ พระพุทธเจ้าทรงเครื่อง
อย่างกษัตริย์ทับจักรนักบวช

ภาพที่ 154

(a) ผนังอุด มุขเรือนธาตุด้านเหนือ คูหาเจดีย์หมายเลข 101 เมืองสะเล ภาพมีจารึก

ยืนยันเหตุการณ์ว่าเป็นเรื่องพุทธประวัติตอนโปรดพระราชาภักปิณะ

(b) ผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก คูหาเจดีย์หมายเลข 659

ภาพที่ 155

(a) ผนังอุด มุขเรือนธาตุด้านขวาของพระประธาน คูหาเจดีย์หมายเลข 94 เมืองสะเล

(b) เพดานปากใต้ มุขเรือนธาตุด้านตะวันออก คูหาเจดีย์หมายเลข 645.

ภาพที่ 156a ผนังด้านเหนือ มุขเรือนธาตุด้านตะวันตก คูหาเจดีย์หมายเลข 658.

ภาพที่ 156b-159 พุทธประวัติตอนต่างๆ

ภาพที่ 156b พระพุทธเจ้าทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี เมื่อ เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนมร
เจดีย์ บนผนังโถงหน้าด้านตะวันออก ปากใต้ คูหาเจดีย์หมายเลข 505.

ภาพที่ 157

(a) พระพุทธเจ้าทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี เมื่อ เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สี่ ณ รัตนมรเจดีย์
บนผนังโถงหน้าด้านใต้ ปากตะวันออก คูหาเจดีย์หมายเลข 539.

(b) พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เมื่อสิ้น สัปดาห์ที่สองของการเสวยวิมุตติสุข
ตามด้วยเสด็จพุทธดำเนินจงกรมตลอดสัปดาห์ที่สาม บนผนังด้านใต้ของมุขกระสันที่
เชื่อมระหว่างโถงหน้ากับเรือนธาตุ คูหาเจดีย์หมายเลข 1471.

ภาพที่ 158

(a) โปรดอุรุเวลกัสสปะและพญานาค ผั่งด้านใน ระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ คูหเจดีย์
หมายเลข 539.

(b) เรื่องราวในอดีตชาติของภิกษุ 500 รูปในสำนักของพระสารีบุตร ที่ในสมัย
พระพุทธเจ้ากัสสปะเคยเกิดเป็นค่างควหาญอาศัยอยู่ในถ้ำ ำ ได้สดับพระสงฆ์ท่องบ่นพระ
อภิธรรม ทำให้ในชาติปัจจุบันได้บวชและชำนาญในพระอภิธรรม, ผั่งด้านใต้ มุขเรือน
ธาตุด้านตะวันออก คูหเจดีย์หมายเลข 1536.

ภาพที่ 159 พระเจ้าปเสนทิโกศลถวายอสทิสทานแด่พระพุทธเจ้าและพระสาวก 500 รูป,
ผั่งด้านใน ระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันออก ฟากเหนือ คูหเจดีย์หมายเลข 539.

ภาพหมวดที่ 7: เบ็ดเตล็ด

ภาพที่ 160-161 ดวงพระชะตาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สัมพันธ์กับเหตุการณ์ตอน
เสด็จปฏิสนธิ, ประสูติ, ตรัสรู้, แสดงปฐมเทศนา, และเสด็จดับขันธปรินิพพาน
ตำแหน่งปรากฏอย่างเป็นแบบแผนของภาพ คือบนเพดาน मुखกระสัน เชื่อมระหว่าง
โถงหน้ากับห้องเรือนธาตุของคูหเจดีย์

ภาพที่ 160

a) เพดาน मुखกระสัน คูหเจดีย์หมายเลข 845.

(b) เพดาน मुखกระสัน คูหเจดีย์หมายเลข 658

ภาพที่ 161

(a) เพดาน मुखกระสัน คูหเจดีย์หมายเลข 2080

(b) เพดาน मुखกระสัน คูหเจดีย์หมายเลข 659

ภาพที่ 162-166 สัญลักษณ์รูปพระปัจเจกพุทธเจ้า

ภาพที่ 162 รูปพระปัจเจกพุทธเจ้าบนโค้งเพดาน मुखกระสัน ซึ่งเป็นทางเชื่อมระหว่างโถง
หน้ากับพระเมรุเรือนธาตุ ของคูหเจดีย์หมายเลข 482. ภายในโถงหน้าของคูหเจดีย์แห่งนี้ เขียน
ภาพประวัติพระเมตไตรยอนาคตพุทธเจ้า ตามเนื้อความในคัมภีร์อนาคตวงศ์และสมันตภัททา
ส่วนภายในพระเมรุเรือนธาตุเขียนภาพประวัติพระอดีตพุทธเจ้า 28 พระองค์ (มีพระพุทธเจ้า
โคตมะเป็นพระองค์สุดท้าย). ตำแหน่งทางสัญลักษณ์ของรูปพระปัจเจกพุทธเจ้า บนเพดาน मुख
กระสันในโบราณสถานแห่งนี้ จึงเหมาะสมที่จะถูกตีความว่า หมายถึงช่วงเวลาพุทธันดร เมื่อ
ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโคตมะได้สิ้นสุดลงแล้ว และพระเมตไตรยอนาคตพุทธเจ้ายัง
มิได้เสด็จอุบัติ ช่วงเวลานั้นมีแต่พระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งอันประเสริฐสุดแก่สัตว์โลก.
ภาพพระปัจเจกพุทธเจ้ามีจารึกเล่าเรื่อง จึงเป็นหลักฐานสำคัญ สำหรับยืนยันลักษณะทางประ
ติมานวิทยาของรูปพระปัจเจกพุทธเจ้าในศิลปะพุกามด้วย. พระปัจเจกพุทธเจ้าทรงเทศน์กบวช

เศียรโล้น ครองจักรห่มคลุมอย่างภิกษุ ประทับนั่งวิลาสบนพระหัตถ์แสดงธรรมจักรมูรธา แบบเดียวกับรูปบุคคลที่นิยมเขียนล้อมรอบภาพรอยพระพุทธรูปที่บนเพดานทางเข้าคูหาเจดีย์สมัยพุทธกาลโดยทั่วไป ซึ่งควรหมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน

(a) โค้งเพดาน मुखกระสันด้านใต้ พระปัจเจกพุทธเจ้าประทับภายในถ้ำ ๖ ณ เจ็ อมผานันทมูลกะ ที่ภูเขาคันธมาทน์ ในป่าหิมพานต์

(b) โค้งเพดาน मुखกระสันด้านเหนือ พระปัจเจกพุทธเจ้าชุมนุมกันที่โรงรัตนะ บนต้นไม้ใหญ่มัญชุสกะ ณ ภูเขาคันธมาทน์ในป่าหิมพานต์

ภาพที่ 163 รูปพระปัจเจกพุทธเจ้าบนเพดาน मुखกระสัน เชื่อมระหว่างคูหาเจดีย์หมายเลข 477 ที่ภายใน मुखเรือนธาตุเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้า 24 พระองค์ และคูหาเจดีย์หมายเลข 478 ที่ภายใน मुखเรือนธาตุเขียนภาพพุทธกรณียกิจของพระพุทธรูปเจ้าโคตมะ ตำแหน่งภาพพระปัจเจกพุทธเจ้าในโบราณสถานแห่งนี้ ควรสื่อถึงช่วงเวลาพุทธันดร ระหว่างสมัยของพระพุทธรูปเจ้าในอดีตกับพระโคตมะพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ประติมานวิทยาของรูปพระปัจเจกพุทธเจ้าและองค์ประกอบภาพ เป็นแบบเดียวกับภาพบนเพดาน मुखกระสัน ภายในโบราณสถานหมายเลข 482.

(a) เพดาน ชุ่มขนบหัวท้าย मुखกระสัน แสดงภาพพระปัจเจกพุทธเจ้าประทับในถ้ำ ๖ ที่เจ็ อมผานันทมูลกะ ณ ภูเขาคันธมาทน์ ในป่าหิมพานต์

(b) เพดาน मुखกระสัน พระปัจเจกพุทธเจ้าชุมนุมกันที่โรงรัตนะ บนต้นไม้ใหญ่มัญชุสกะ ที่ภูเขาคันธมาทน์ในป่าหิมพานต์.

ภาพที่ 164 ภาพเปรียบเทียบความหมาย ระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพระปัจเจกพุทธเจ้า ใน मुखเรือนธาตุคูหาเจดีย์หมายเลข 673

(a) เพดาน मुखเรือนธาตุด้านใต้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แวดล้อมด้วยหมู่บริษัท ประกอบด้วยทวยเทพและพระสาวก.

(b) เพดาน मुखเรือนธาตุด้านเหนือ พระปัจเจกพุทธเจ้าประทับลำพังในถ้ำ ๖

ภาพที่ 165-166 รูปพระปัจเจกพุทธเจ้าจำหลักศิลาสูง ประดิษฐานในซุ้มบนผนังด้านในของระเบียงเรือนธาตุชั้นนอก คูหาเจดีย์หมายเลข 171.

ภาพที่ 165

- (a) ซุ้มแถวล่างสุด ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านใต้ฟากตะวันออก(มุทราแบบที่หนึ่ง)
- (b) ซุ้มแถวล่างสุด ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านเหนือฟากตะวันออก(มุทราแบบที่หนึ่ง).

ภาพที่ 166

- (a) ซุ้มแถวสองจากพื้น ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตกฟากใต้มุทราแบบที่สอง)
- (b) ซุ้มแถวสองจากพื้น ผนังระเบียงเรือนธาตุด้านตะวันตกฟากเหนือมุทราแบบที่สอง).

ภาพที่ 167 พรหมประทับในวิมาน

- (a) เพดานโถงหน้า คูหาเจดีย์หมายเลข 659.
- (b) เพดานระเบียงเรือนธาตุ คูหาเจดีย์หมายเลข 653.

ภาพที่ 168 ภาพเล่าเรื่องในคัมภีร์วิมานวัตถุถามิจาริกประกอบ ผนังมุขทางเข้าด้านตะวันตก (ด้านหน้า) คูหาเจดีย์หมายเลข 657. ภาพเขียนอยู่ที่แนวบนของแต่ละผนังแบ่งเป็นสองแถว แถวบนมี 5 ช่อง แถวล่างมี 1 ช่อง ภาพบนผนังด้านเหนือกระแทะหลุดร่วงเหลือเพียงภาพสองช่องแรกของแถวที่หนึ่ง ส่วนภาพบนผนังด้านใต้ยังสมบูรณ์ทุกช่อง(ตัวอย่างภาพแสดงเฉพาะบนผนังด้านใต้).

- (a) ภาพที่หนึ่งแถวที่หนึ่ง สตรีผู้ถวายจีวรทานแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า พร้อมอธิษฐานขอให้ได้เพศเป็นบุรุษ ครั้นละโลกนี้ แล้วอุบัติเป็นเทพบุตรเสวยสวรรค์สมบัติ
- (b) ภาพที่สองของแถวที่หนึ่ง บุตรเศรษฐีผู้ประมาทมิได้บำเพ็ญกุศลกรรมสิ่งใด ครั้นป่วยใกล้จะสิ้นใจเกิดสติ ได้รำลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า ตายแล้วไปบังเกิดบนสวรรค์

(c) ภาพที่สามของแถวที่หนึ่ง สตรีผู้ถวายอาหารบิณฑบาตรแด่พระภิกษุ ครั้นละโลกนี้แล้วได้บังเกิดเป็นมเหสีของท้าวสักกะบนสวรรค์ชั้น นดาวดึงส์ แวดล้อมด้วยเทพกัญญานับพัน

(d) ภาพที่สี่ของแถวที่หนึ่ง สตรีผู้ถวายอาหารบิณฑบาตรแด่พระภิกษุ ครั้นละโลกนี้แล้วได้บังเกิดเป็นมเหสีของท้าวสักกะบนสวรรค์ชั้น นดาวดึงส์ แวดล้อมด้วยเทพกัญญานับพัน

(e) ภาพที่ห้าของแถวที่หนึ่ง สตรีผู้ถวายอาหารบิณฑบาตรแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า ครั้นละโลกนี้แล้วได้บังเกิดเป็นมเหสีของท้าวสักกะ แวดล้อมด้วยเทพกัญญานับพัน

(f) ภาพแถวที่สอง บุรุษผู้ถวายน้ำดื่มแด่พระภิกษุ ครั้นละโลกนี้แล้วได้บังเกิดเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้น นดาวดึงส์มีวิมานสูง 12 โยชน์ แวดล้อมด้วยบริษัทนับพัน

ภาพที่ 169 พระอัครสาวกประคองอัญชลี ณ ตำแหน่งขนابสองข้างพระประธาน
ภายในเรือนธาตุของคูหาเจดีย์

(a) คูหาเจดีย์หมายเลข 1844

(b,c) คูหาเจดีย์หมายเลข 765

ภาพที่ 170-171 พระพรหมถือฉัตรคู่กับพระอินทร์เป่าสังข์วิชัยยุตร ณ ตำแหน่ง
อาคารขนابสองข้างพระประธาน ภาพชุดดังกล่าวเมื่อพิจารณาประกอบร่วมกับพระประธานควรหมายถึงเหตุการณ์ตอนตรัสรู้.

ภาพที่ 170

(a,b) ผนังตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านเหนือและใต้ คูหาเจดีย์หมายเลข 99 เมืองสะเล.

(c,d) ผนังตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านเหนือและใต้ คูหาเจดีย์หมายเลข 92 เมืองสะเล.

ภาพที่ 171

(a,b) ผนังตะวันตกและตะวันออก มุขเรือนธาตุด้านใต้ คูหาเจดีย์หมายเลข 653.

(c,d) ผนังตะวันตกของโถงหน้า ฟากใต้และเหนือของช่องประตูกลางเข้าสู่เรือนธาตุ คูหาเจดีย์หมายเลข 588.

**ภาพที่ 172-173 พระโพธิสัตว์เมตไตรย์คู่กับพระโพธิสัตว์โลกนาถ ณ ตำแหน่ง
อาคารขนานขวา-ซ้ายของพระประธาน (ซ้าย-ขวาของผู้ชม) ภายในคูหาเจดีย์สมัยพุทธกาล
ภาพที่ 172**

(a,b) ผนังโถงหน้าด้านตะวันตกฟากใต้และเหนือ ขนาบช่องประตูกลางเข้าสู่เรือนธาตุ
คูหาเจดีย์หมายเลข 482.

(c,d) ผนังโถงหน้าด้านตะวันตกฟากใต้และเหนือ ขนาบช่องประตูกลางเข้าสู่เรือนธาตุ
คูหาเจดีย์หมายเลข 676

ภาพที่ 173

(a,b) ผนังตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านใต้และด้านเหนือ ณ ตำแหน่งขนาบสองข้างพระ
ประธานในเรือนธาตุ คูหาเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 1091 ได้ภาพมีจารึกตัวหมีกระบุพระ
นามพระโพธิสัตว์พระองค์ทางขวาของพระประธานว่าเป็นพระเมตไตรย์และพระองค์
ทางซ้ายเป็นพระโลกนาถ. สังเกตว่าภาพมิได้แสดงลักษณะทางประติมานวิทยาใน
ศิลปะฝ่ายมหายานสำหรับพระโพธิสัตว์ทั้งสองพระองค์ดังกล่าว ได้แกะรูปพระสถูปที่
หน้ามุนีมวยพระเกศาของพระเมตไตรย์ และรูปพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะที่หน้ามุนีมวยพระ
เกศาของพระโลกนาถ.

(c,d) ผนังตะวันตก मुखเรือนธาตุด้านใต้และเหนือ ณ ตำแหน่งขนาบสองข้างพระ
ประธานภายในเรือนธาตุ คูหาเจดีย์หมายเลข 99 เมืองสระเล.

**ภาพที่ 174-176 ภาพ “ทางโลกย์” บางส่วนออกแนวกามวิสัย ซึ่งมักพบในบริบท
การประดับ ณ ตำแหน่งภาพที่เป็นชายขอบ เมื่อเทียบกับภาพ ณ ตำแหน่งศูนย์กลางที่
แสดงเรื่องราวตามตัวบททางศาสนา**

ภาพที่ 174 ลายเส้นลอมุมผนัง แสดงภาพประดับในลักษณะเป็นภาพสะท้อนในกระจก
ซึ่งกันและกัน ระหว่างสองฟากผนังที่ประชิดกัน

(a) มุมตะวันตกเฉียงใต้ของโถงหน้า คูหาเจดีย์หมายเลข 477

(b) มุมผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกเฉียงใต้ คูหาเจดีย์หมายเลข 505

ภาพที่ 175(a,b) และภาพที่ 176(a) ภาพกามวิสัยบนลายเส้นลอมุมผนังเรือนธาตุ คูห
เจดีย์หมายเลข 477

ภาพที่ 176(b) ภาพกามวิสัย มุมผนังเรือนธาตุด้านตะวันออกเฉียงใต้ คูหเจดีย์หมายเลข
1844.

ภาพที่ 177 ภาพบุคคล บางส่วนอาจหมายถึงเทพในศาสนาฮินดู ปรางค์บนลายเส้น
ลอมุมผนัง ณ ตำแหน่งชายขอบ เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่เขียนภาพเรื่องราวทางพุทธศาสนา
ณ ตำแหน่งศูนย์กลาง.

(a) มุมผนังเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 1844.

(b) มุมผนังเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 477.

ภาพที่ 178 ภาพบุคคลแนวกามวิสัย และภาพซึ่งอาจหมายถึงไพร่พลของพระยา
มาร ในพื้นที่ชายขอบผนัง

(a) มุมผนังเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 1844

(b) มุมผนังเรือนธาตุด้านตะวันตกเฉียงใต้ คูหเจดีย์หมายเลข 1846

(c) ขอบซุ้มมุขเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 1844

(d) ขอบซุ้มมุขเรือนธาตุ คูหเจดีย์หมายเลข 600

ภาพที่ 179-180 ภาพชีวิตของสามัญชน

ภาพที่ 179(a-c) นักดนตรีและนางรำ ลายขอบเขตด้านมุขทางเข้าด้านเหนือ (ด้านหน้า
อาคารมีทางเข้าเรือนธาตุเพียงช่องทางเดียว) คูหเจดีย์ขนาดเล็กหมายเลข 1148.

ภาพที่ 180 ภาพบุคคล เขียนประดับท้องไม้ของฐานชุกชีประดิษฐานพระประธานหรือเชิง
ผนังอาคาร

(a) คูหเจดีย์หมายเลข 101 เมืองสระเล (ภาพอยู่บนท้องไม้ฐานชุกชี)

(b) คูหเจดีย์หมายเลข 585 (ภาพอยู่ที่เชิงผนังเรือนธาตุ)

ภาพที่ 181-182 จิตรกรรมสมัยพุกามที่แสดงความสัมพันธ์ด้านรูปแบบศิลปกรรมกับจิตรกรรมศรีลังกา พบในคูหาเจดีย์หมายเลข 36 ที่สะเล.

ภาพที่ 181 โบราณสถานหมายเลข 36 สะเล ด้านตะวันตก สันนิษฐานอายุตัวอาคารจากลักษณะทางสถาปัตยกรรม อยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 12.

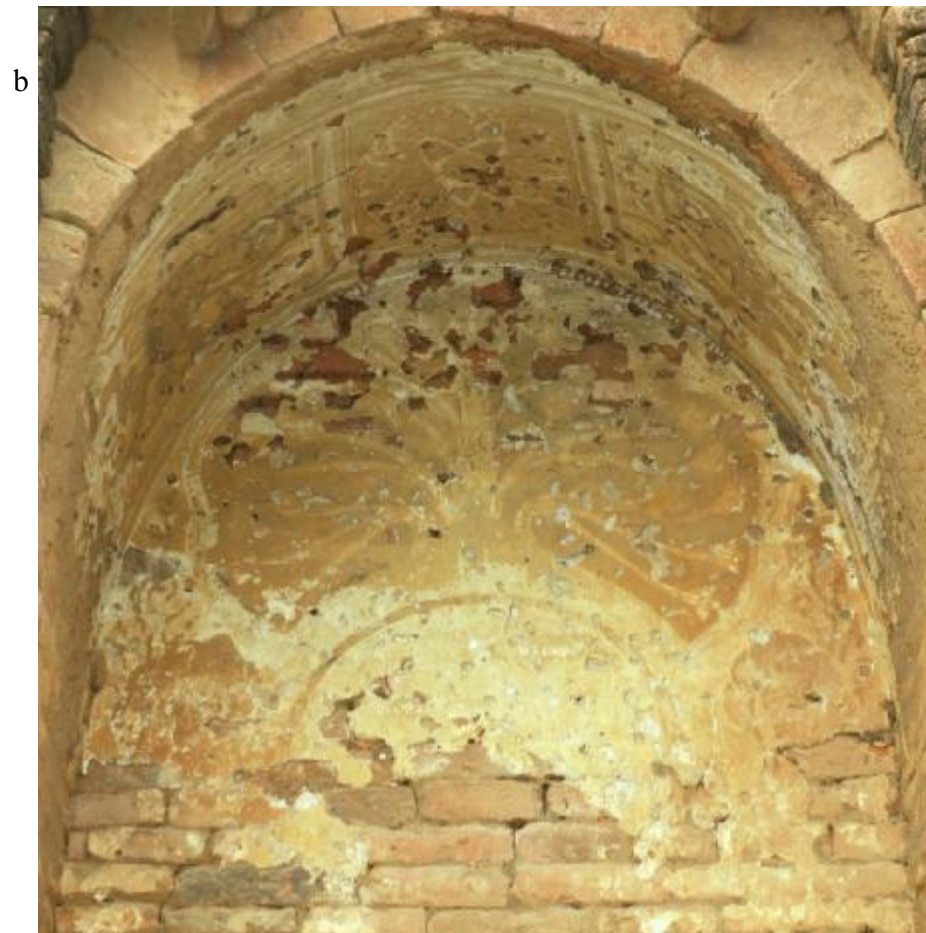
ภาพที่ 182 จิตรกรรมในอาคาร

- (a) ภาพพุทธประวัติ (ตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่สอง ณ อนิมิสเจดีย์?) เชิงผนังเรือนธาตุด้านตะวันตก สันเกตท่ามูทราของบุคคลในซีกซ้ายของภาพ ยกพระหัตถ์ทั้งสองไขว้ ทาบกันระดับพระอุระ แบบเดียวกับท่ามูทราของรูปจำหลักศิลาที่กัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ศรีลังกา
- (b) ภาพบนผนังเรือนธาตุด้านใต้ ฟากตะวันตก แสดงส่วนหนึ่งของประภามณฑลรูปวงโค้ง ซึ่งคงเขียนขึ้นให้รับกับพระประธาน ขอบประภามณฑลประดับด้วยลายคريب คล้ายลักษณะการประดับขอบประภามณฑลในงานจิตรกรรมศรีลังกา. ด้านข้างของประภามณฑล แสดงรูปบุคคลที่มีหลายกรทรงเครื่องอย่างเทวดา พิจารณาจากปิ่นรูปพระจันทร์เสี้ยวที่ปักบนมุนพระเกศา และพระเนตรที่สามที่กึ่งกลางพระนลาต เห็นว่าควรหมายถึงพระอิศวร, ส่วนรูปบุคคลทรงเครื่องอีกรูปหนึ่งอยู่ถัดไปทางซ้ายมือสุด ภาพชำรุดบางส่วน แต่ยังพอเห็นได้ว่ามีเศียรและกรรณเป็นช้าง จึงควรหมายถึงพระพิฆเนศวร. เทพทั้งสองพระองค์ทรงศิราภรณ์รูปกรวยปลายมน มีปล้องรัด พระวลัยปลายข้อพระกรเป็นปล้องผิวโค้งรูปครึ่งวงกลม มีช้างละสามขึ้น ลักษณะของเครื่องทรงดังกล่าว รวมถึงเค้าพระพักตร์ของรูปพระอิศวร มิได้อยู่ภายใต้แบบแผนซึ่งคุ้นเคยกันมาก่อน ในงานจิตรกรรมสมัยพุกาม แต่อาจเปรียบเทียบได้ชัดเจนกว่ากับรูปบุคคลในจิตรกรรมศรีลังกาสมัยโปโลนนารูวะ เช่นที่วิหารติวังกะ เมืองโปโลนนารูวะ จิตรกรรมในคูหาเจดีย์หมายเลข 36 ที่สะเล จึงเป็นหลักฐานสำคัญสำหรับการเข้ามาของอิทธิพลทางศิลปกรรมจากภายนอก น่าจะจากศรีลังกา ในระยะเวลาไม่สุ่มช้านานนักก่อนหน้าที่จะมีการเขียนภาพขึ้น ศาสตราจารย์ Senake Bandaranayake ผู้เชี่ยวชาญเรื่องจิตรกรรมพุทธศาสนาของศรีลังกา ซึ่งได้มีโอกาสพิจารณาภาพถ่ายจิตรกรรมสมัยพุกามแห่งนี้ ด้วย ได้ตั้งข้อสังเกตกับผู้เขียนเมื่อ

เดือนมีนาคม พ.ศ.2551 ที่ผ่านมา ถึงความสัมพันธ์ด้านรูปแบบศิลปกรรมกับจิตรกรรมศรีลังกา เช่นเดียวกัน. สังเกตว่ารูปพระศิวะทรงเทพศาสตราต่างๆ และมีได้แสดงอัญชลีมุทรา ทั้งที่เป็น ภาพประกอบด้านข้างพระประธาน ส่อเค้าว่ารูปพระศิวะรวมถึงพระพิฆเนศวร ซึ่งเป็นเทพนอก พุทธศาสนา อาจปรากฏในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพมาร ในพุทธประวัติตอนมารผจญ ซึ่ง ในงานจิตรกรรมสมัยพุทธกามนิยมเขียนไว้บนผนังเรือนธาตุด้านหลังพระประธาน การแสดงภาพ เทพในศาสนาพราหมณ์ในฐานะ “มาร” โดยที่ตำแหน่งปรากฏของภาพคือชายขอบผนัง เป็น ความนิยมซึ่งพบได้ในจิตรกรรมปลาย

a

b

a

b

c

d

e

f

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

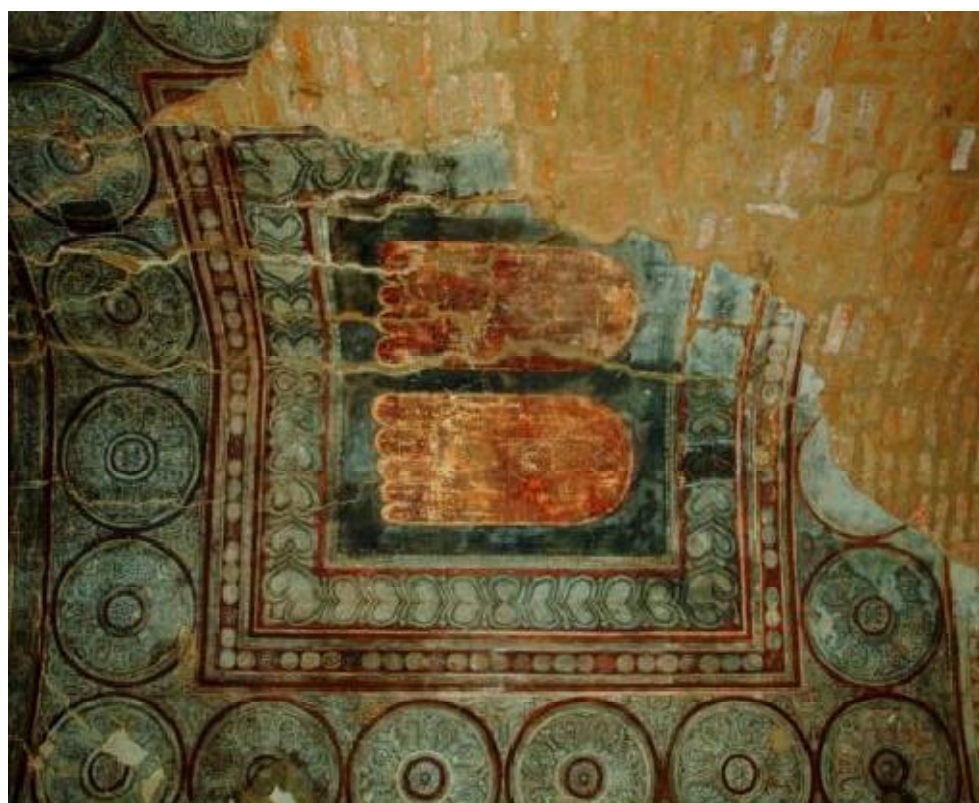
b

b

a

b

a

b

a

a

b

c

d

e

b

a

b

a

b

a

a

b

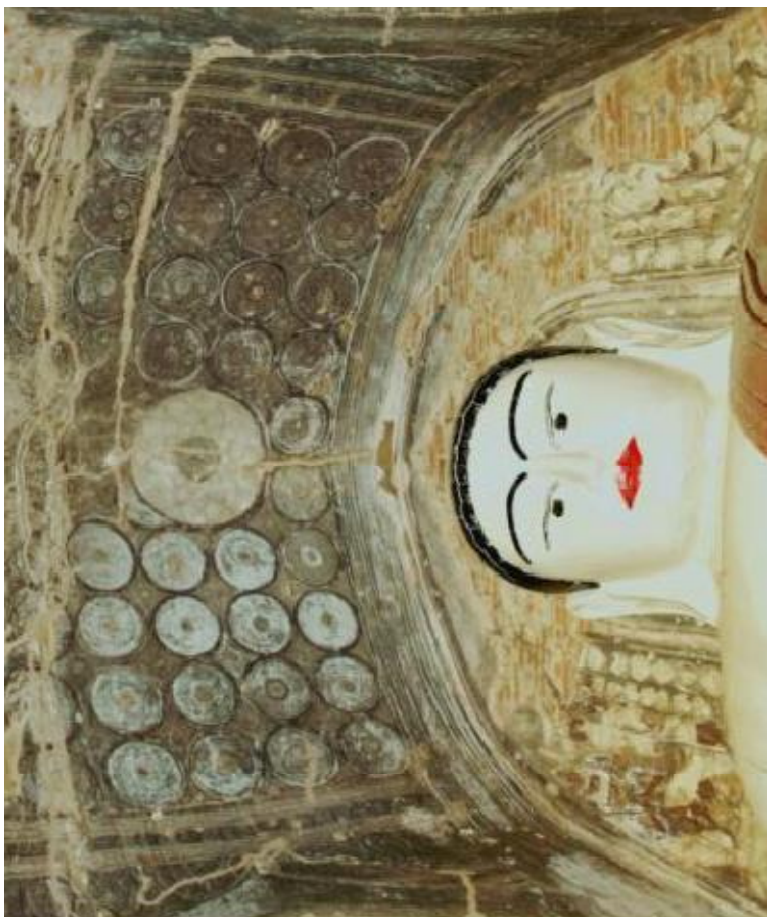
a

b

b

a

a

b

c

a

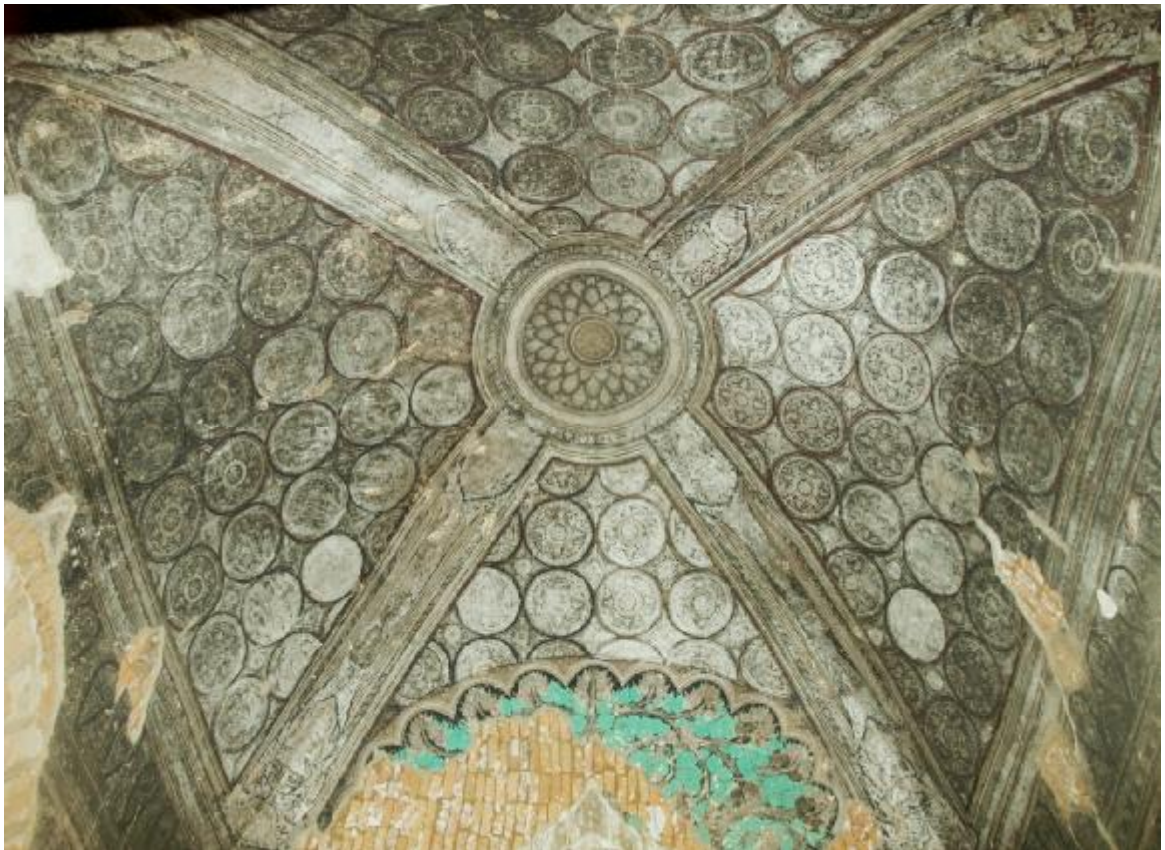

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

c

a

b

a

b

a

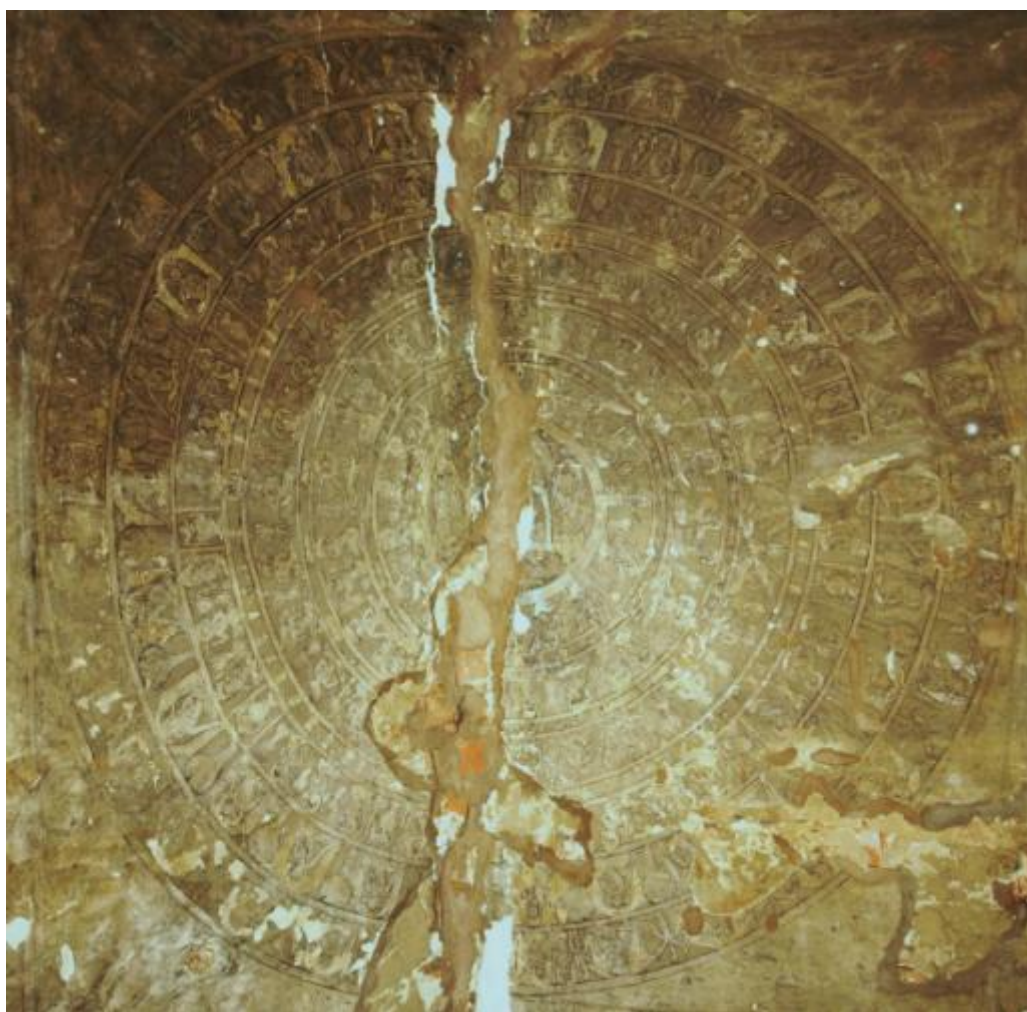
b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

b

a

a

b

a

b

b

a

b

a

a

b

c

d

a

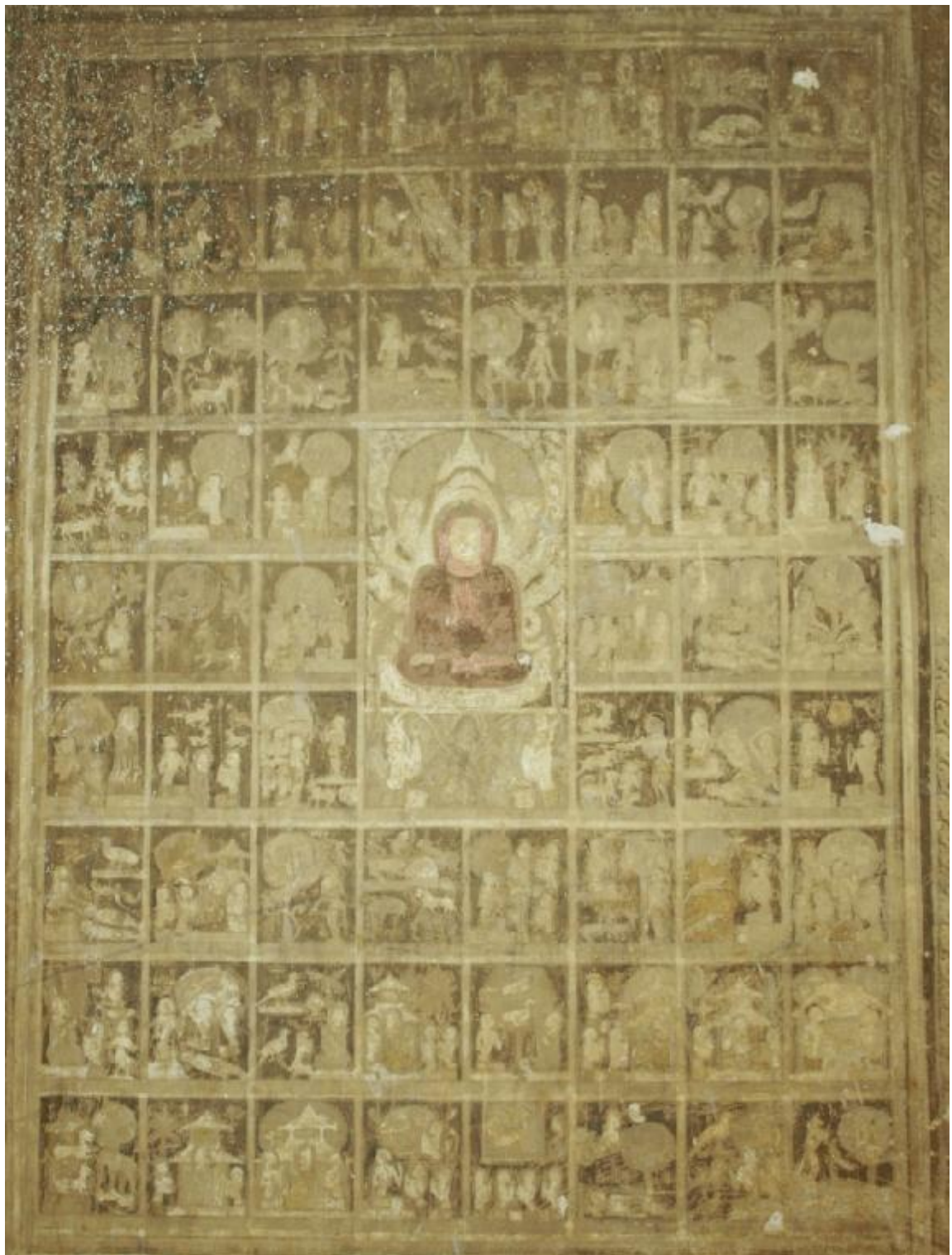
b

c

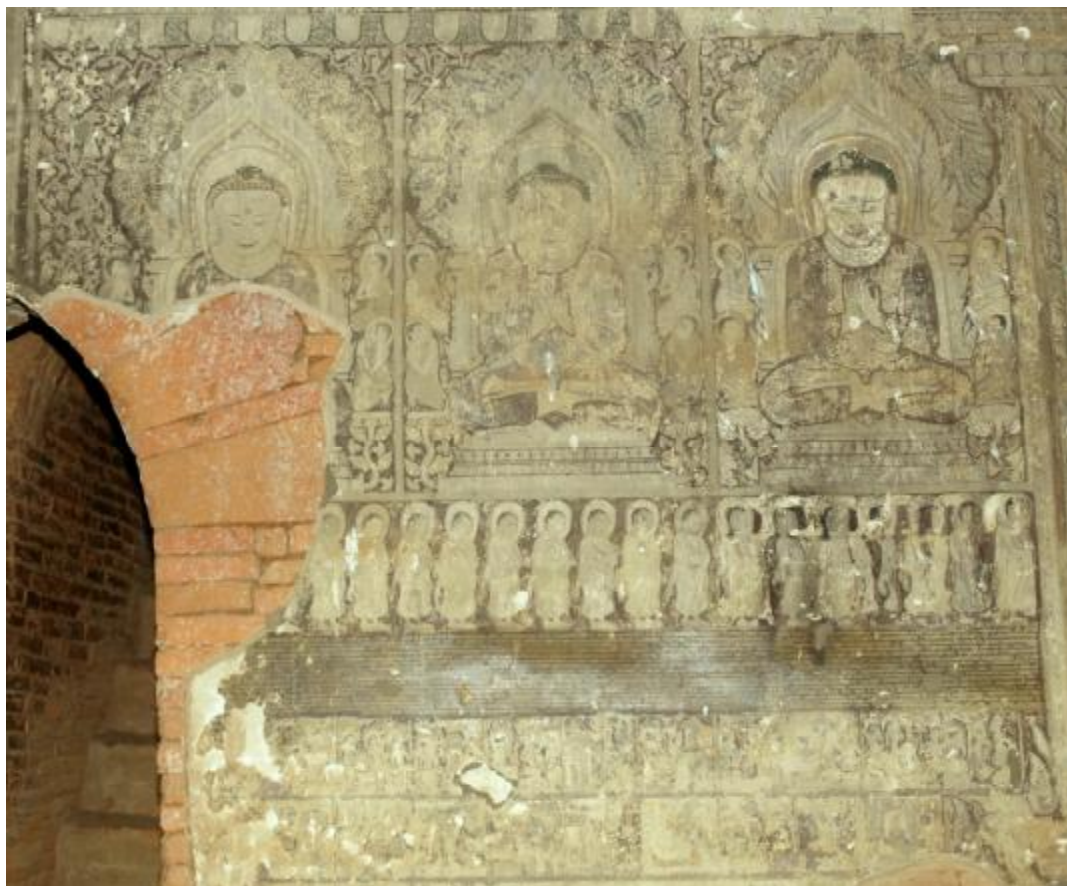
d

e

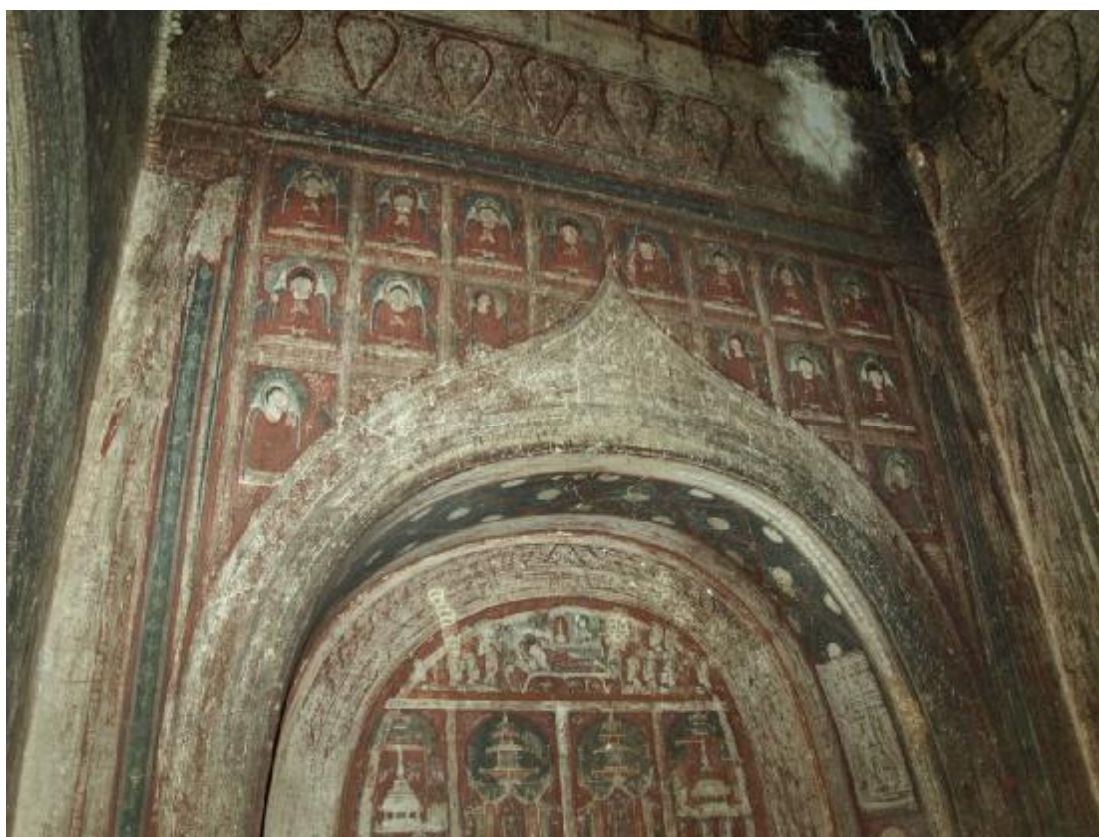

a

b

a

b

c

b

a

a

b

c

b

a

p

a

p

c

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

c

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f

a

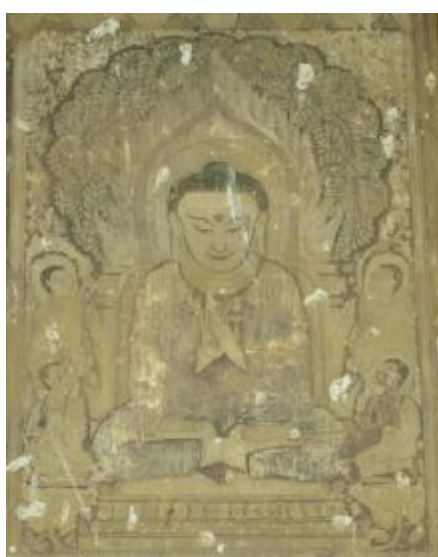
b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

c

b

a

c

b

a

c

b

a

c

b

a

c

b

a

c

b

a

b

a

b

a

b

a

a

b

a

b

c

a

b

c

d

a

b

a

b

a

b

c

a

b

a

b

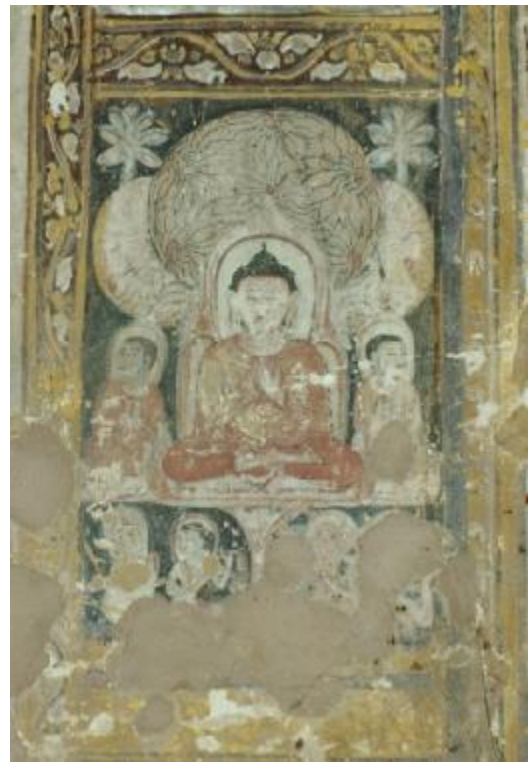
a

b

c

d

a

b

c

d

b

a